

מכון פלורסהיימר למחקרי מדיניות

בין לימוד תורה לפרנסה חברת לומדים ומתפרנסים בלונדון

עמירם גונן

ירושלים, נובמבר 2005

THE FLOERSHEIMER INSTITUTE FOR POLICY STUDIES

Between Torah Learning And Earning

Society of Learners and Providers in London

Amiram Gonen

עריכת לשון: מרב ברונשטיין

הכנה לדפוס: רות סובל

הדפסה: דפוס אחוה בע"מ

פרסום מס' 4/23 Publication No.

ISSN 0792-6251

© 2005 מכון פלורסהיימר למחקרי מדיניות בע"מ

רח' דיסקין 9 א', ירושלים 96440 טל: 02-5666243 פקס: 02-5666252

office@fips.org.il

www.fips.org.il

על המחבר

עמירם גונן – ראש מכון פלורסהיימר למחקרי מדיניות; פרופסור אמריטוס לגאוגרפיה באוניברסיטה העברית בירושלים.

על המחקר

במסגרת תכנית המחקרים על יחסי דת, חברה ומדינה המתנהלת במכון פלורסהיימר למחקרי מדיניות ערך פרופ' עמירם גונן מחקר על דפוסי החיים בקהילה החרדית של אזור סטמפורד-היל בלונדון, שהיא כיום ברובה חסידית. מחקר זה מתמקד ביחסים שבין לימודים תורניים לפרנסה מעבודה. התמונה העולה מן המחקר היא של חברת לומדים ומתפרנסים, בה כשני שלישים מן גברים החרדים מתפרנסים. זאת, בשונה מן המצוי בישראל, בה אומדן המתפרנסים בקרב הגברים החרדים הוא שליש. על פי ממצאי המחקר, החרדים בלונדון חיפשו איזונים בין לימוד תורה ופרנסה המתבטאים בטיפוסים הבאים (לפי מידת המחויבות ללימוד ולפרנסה בכל אחד מן האיזונים): 'אברך מלא', המקדיש את כל עתותיו ללימוד תורה; 'אברך המתפרנס מעט', המוצא לו תעסוקות מזדמנות בהפסקות ובחופשות; 'אברך חלקי' המסתפק בחצי יום של לימודים בכולל ובשאר היום מחזיק במשרה מפרנסת חלקית; 'מתפרנס לומד', הקובע לעצמו עתים ללימוד תורה בכל יום מן השבוע ו'מתפרנס הלומד מעט', המסתפק בלימוד תורה בשבתות וחגים. אצל רוב המתפרנסים נמשכת המחויבות ללימודים תורניים כחלק אינטגרלי של החיים החרדיים. מקורות הפרנסה העיקריים של החרדים בלונדון מתמקדים בהוראה, במסחר ובנדל"ן.

על המכון

בשנים האחרונות גוברת בישראל המודעות לחשיבותו של מחקר המכוון לסוגיות של מדיניות. ד"ר סטיבן ה' פלורסהיימר יזם את ייסודו של מכון שיתרכז בסוגיות מדיניות ארוכות טווח. מטרתו הבסיסית של המכון היא לחקור תהליכים יסודיים שיעסיקו את קובעי המדיניות בעתיד, לנתח את המגמות ואת ההשלכות ארוכות הטווח של תהליכים אלה ולהציע לקובעי המדיניות חלופות של מדיניות ואסטרטגיה. תחומי המחקר המתנהל במכון הם: יחסי דת, חברה ומדינה בישראל; יהודים וערבים בישראל; ישראל ושכנותיה הערביות; חברה, מרחב וממשל בישראל.

חברי הוועד המנהל של המכון הם: ד"ר סטיבן ה' פלורסהיימר (י"ר), עו"ד י' עמיהוד בן-פורת (סגן י"ר), מר דוד ברוט, לשעבר מנכ"ל משרד האוצר, ומר הירש גודמן, עמית-מחקר בכיר במרכז יפה ללימודים אסטרטגיים, אוניברסיטת תל-אביב. ראש המכון הוא פרופ' עמירם גונן מהמחלקה לגאוגרפיה באוניברסיטה העברית בירושלים. משנה לראש המכון הוא פרופ' שלמה חסון מהמחלקה לגאוגרפיה באוניברסיטה העברית בירושלים.

מכון פלורסהיימר למחקרי מדיניות פרסומים בנושא יחסי דת חברה ומדינה

- שלמה חסון, המאבק על צביונה התרבותי של ירושלים, 1996
- אליעזר דון-יחיא, הפוליטיקה של ההסדרה: יישוב סכסוכים בנושאי דת בישראל, 1996
- שלמה חסון ועמירם גונן, המתח התרבותי בין יהודים בירושלים, 1997
- בנימין נויברגר, דת ודמוקרטיה בישראל, 1997
- יוסף שלהב, מינהל וממשל בעיר חרדית, 1997
- ורדה שיפר, מערכת החינוך החרדי בישראל: תקצוב, פיקוח ובקרה, 1998
- שמעון שטרית, בין שלוש רשויות: מאזן זכויות האזרח בענייני דת בישראל, 1999
- שלמה חסון, חרדים וחילונים בירושלים בעתיד – תסריטים ואסטרטגיות, 1999
- שחר אילן, דחיית הגיוס של בחורי ישיבות – הצעת מדיניות, 1999
- אמנון דה-הרטון, תמיכת המדינה במוסדות ציבור – חקיקה מול מציאות, 1999
- עמירם גונן, מהישיבה למעגל העבודה – הניסיון האמריקני ולקחים לישראל, 2001
- שלמה חסון, המאבק על ההגמוניה בירושלים: חילונים וחרדים בפוליטיקה העירונית, 2001
- לורה זרמבסקי, השסע הדתי-חילוני בעיני מנהיגים ומעצבי דעת קהל בישראל, 2002
- שלמה חסון, יחסי דת חברה ומדינה – תסריטים לישראל, 2002
- נרי הורוביץ, 'היהודים העיירה בוערת' – יהדות התורה בין בחירות 1999 לבחירות 2001, 2002
- יוחאי חקק, מאוהלה של תורה למאהל טירונים: מפגש בין מודלים תרבותיים, 2003
- יעקב לופו, מפנה בחברה החרדית: הכשרה מקצועית ולימודים אקדמיים, 2003
- יוחאי חקק, בין קודש לתכל'ס: גברים חרדיים לומדים מקצוע, 2004
- יעקב לופו, האם תחזיר ש"ס עטרה ליושנה?, 2004
- יוחאי חקק, רוחניות מול גשמיות בישיבות הליטאיות, 2005
- זאב דרורי, בין אמונה לצבא: גדוד הנח"ל החרדי, סיכונים וסיכויים, 2005
- אהבה (לורה) זרמבסקי, היבטים של המתח הדתי-חילוני בישראל, 2005
- בצלאל כהן, מצוקה ותעסוקה בחברה החרדית: מבט מבפנים, (2005)
- עמירם גונן, בין לימוד תורה לפרנסה: חברת לומדים ומתפרנסים בלונדון, 2005

תוכן העניינים

מבוא	7
1 הממצא העיקרי: טיפוסים של לומדים ומתפרנסים	15
2 התפתחותה של קהילה חרדית בצפון לונדון	20
הגירת חרדים ממרכז אירופה וממזרח	20
התקבצות גאוגרפית של חרדים בכרך המודרני	21
התקבצות חרדים באזור סטמפורד-היל שבצפון לונדון	23
3 החיפוש אחר איזון בין לימוד תורה לפרנסה	27
תמורות בעמודי התווך של החברה החרדית	29
גידול בהוצאות המחיה	34
תמורות באיזון בין חובת הלימודים התורניים לחובת הפרנסה	40
4 האברך המלא – תורתו ואומנותו	41
עליית קרנו של אידאל ה'תלמיד-חכם'	41
גורמים שסייעו להתרחבות הלימודים התורניים המלאים	44
אתגרים אל מול האידאל של 'תלמיד-חכם'	45
הממדים של לימוד תורה מלא בכולל	47
5 האברך המתפרנס מעט	51
סוגים של פרנסות מזדמנות	51
6 האברך החלקי	54
חצי כולל חצי פרנסה	54
תחומים של תעסוקה חלקית	56
7 המפרנס הלומד – קובע עתים לתורה	60
קביעת עתים לתורה	60
מתפרנסים הלומדים מעט	65
היקף המפרנסים הלומדים	66
התפלגות מגזרית וענפית של המפרנסים הלומדים	68
עיסוקיהם של המפרנסים הלומדים	70
העדפות תעסוקה בקרב המתפרנסים הלומדים	72

76	8	תמונת המצב הנוכחית: אוכלוסייה ברמת הכנסה נמוכה
77		היעדר ידע וכישורים בסיסיים לתעסוקה מודרנית
79		הסתגרות בכלכלה החרדית המקומית
80		היעדר הכנסות בשנות הלימוד בכולל
80		יכולת השתכרות מוגבלת של נשים חרדיות
82	9	צמיחה קלושה של הכשרה לפרנסה
83		התפתחות איטית ומצומצמת
84		סיבות לצמיחה הקלושה
87		סיכום
87		לקראת חברת לומדים ומתפרנסים בלונדון
89		מאפייני חברת הלומדים והמתפרנסים בלונדון
93		ההכשרה לפרנסה: תמונת מצב
94		לקחים ותסריט לחברה החרדית בישראל
96		מקורות

מבוא

החברה החרדית בישראל מוגדרת כ'חברת לומדים' (פרידמן, 1991). הנוהג של לימודים תורניים מלאים בישיבה והמשכם בכולל, שהיה תחילה נחלתם של כמה מאות גברים חרדים בלבד, הפך לתופעה רבת היקף. אפשרו זאת נוהלי דחיית הגיוס לצבא של תלמידי הישיבות, והתפתחות מערכות התמיכה הכספית שנועדו לקיים את משפחות התלמידים והאברכים. התוצאה היא גידול מתמיד בשיעור אי-ההשתתפות בכוח העבודה, של הגברים החרדים בגיל העבודה (ועדת טל, 2000: סקירת אכ"א, עמ' 380; Berman & Klinov, 1997; Berman, 1998). האומדן הזמין האחרון (לראשית שנות התשעים) מעלה כי כשני שלישים מן הגברים החרדים בישראל אינם עובדים (Berman & Klinov, 1997). השאלה העומדת על סדר היום הציבורי כבר כעשור היא עד כמה יוכלו האוכלוסייה החרדית בפרט והחברה הישראלית בכלל לקיים 'חברת לומדים' כזו, שממדיה גדלים משנה לשנה. מנחם פרידמן, פרופסור לסוציולוגיה באוניברסיטת בר-אילן, המתמחה בחקר החברה החרדית, ניסח שאלה זו כך: "האם קיומה של חברת לומדים המחייבת את בוגריה ללמוד בישיבות ולהשתלם במשך שנים רבות בכוללים, תוך הימנעות מהשכלה כללית ומקצועית, היא אפשרית לטווח ארוך? האם לא תיאלץ החברה החרדית בעתיד הקרוב לקיים מיון בין אלה שיתקבלו לישיבות לבין אלה שייאלצו להשתלב בצורה זו או אחרת בתהליך הסוציאליזציה המקובל בעולם המערבי?" (פרידמן, 1991: 192).

התפיסה לפיה הגרים בארץ הקודש מחויבים חובת יתר לאורח החיים המסורתי משותפת לחברה החרדית בישראל ולזו שמחוץ לה. ואמנם, בישראל מסתגרים החרדים בד' אמות עולמם התרבותי, ומקיימים את הציווי התרבותי הפנימי השורר בקרבם: תורתו של גבר חרדי היא אומנותו. כך, בשל הימנעותם מעבודה לצורך פרנסה, נוצרה תלות כלכלית שלהם בחברה הכללית.

בישראל, הציווי התרבותי המחייב את הגבר החרדי ללימודים מלאים מלווה גם בציווי להימנע משירות בצבא. ההסדר בין המדינה לחברה החרדית, על פיו נדחה השירות הצבאי כל עוד מתקיים התנאי של 'תורתו אומנותו' הוליד את האיסור החוקי על אברכים ותלמידי ישיבות לעבוד לפרנסתם כל עוד הם מקיימים תנאי זה. כך צמחה 'מלכודת' לרבים מקרב הגברים החרדים אשר ייתכן שהיו שוקלים בחיוב עיסוק למטרת פרנסה. בין הציווי התרבותי הפנימי של חברתם לבין החוק הממלכתי הם מצויים במצוקה כלכלית, ונסמכים על מערכות הרווחה. לעומת זאת, מחוץ לישראל, בארצות בהן אין חובת שירות צבאי, פתוחה בפני צעירים חרדים האפשרות לבחור בכל עת בין לימודים תורניים לבין פרנסה, באמצעות הכשרה מקצועית והשכלה גבוהה, ובעיקר בלעדית.

קהילות חרדיות במערב כבסיס להשוואה עם החברה החרדית בישראל

לפני כמה שנים, כשפנית לעסוק בחקר האוכלוסייה החרדית בישראל, סברתי כי יש עניין בפענוח התהליכים החברתיים, הכלכליים והפוליטיים אותם עוברות קהילות חרדיות בארצות אחרות. וזאת, כדי לבנות בסיס השוואתי לנעשה בחברה החרדית בישראל. השערת העבודה שלי הייתה כי לחשיפה לדפוסי החיים בכרכים הגדולים של המערב המפותח כלכלית וטכנולוגית יש השלכות על אורח החיים שמנהלים החרדים בכרכים אלה, במיוחד באשר למידת השתתפותם בכוח העבודה ולסגנון הצרכני של חיי היומיום שלהם. השערה זו צמחה על רקע עדויות מזדמנות על התנהגותם של חרדים שעלו ממדינות המערב לישראל. רבים סיגלו לעצמם בארצות מוצאם דפוסי עבודה וצריכה, השונים מדפוסי ההסתגרות של החרדים בארץ. שיעור הלומדים לעומת המתפרנסים בקרב הגברים החרדים מחוץ לישראל יכול ללמדנו כיצד נוהגים גברים חרדים במצב של בחירה חופשית. כך תהיה בידינו, אולי, אינדיקציה כי המימדים אליהם הגיעה 'חברת הלומדים' בישראל אינה נגזרים בהכרח אך ורק מן התרבות החרדית אלא גם, ואולי בעיקר, מן הנסיבות המיוחדות הקיימות בישראל: חובת השירות הצבאי ומשקלם של החרדים במערכת הפוליטית.

גם בעבר ידעה החברה החרדית שמחוץ למדינת ישראל למצוא לעצמה איזון בין שני הקטבים – לימודים תורניים בהיקף מלא, והתערות בשוק העבודה. החברה החרדית במזרח אירופה השתדלה להסתגר בד' אמותיה תוך שהיא נאבקת בהשפעת המודרנה והציונות, ששבו לא מעטים מבניה. לפרנסתה היא נשענה בעיקר על מסחר זעיר ועל מלאכה, עיסוקים שלא נזקקו להכשרה מקצועית מודרנית ואף לא להשכלה (כץ, 1963).

לא כך היה במרכז אירופה, שם עמדה החברה החרדית מול חברה כללית מודרנית ומפותחת יותר מאשר במזרח אירופה. חלק מאנשיה מצאו דרך ביניים ומיזגו אורח חיים דתי בהשתלבות מבוקרת בעולם ההשכלה ובפרנסות המודרניות. כך צמחה בגרמניה, באמצע המאה התשע עשרה, תנועת 'תורה עם דרך ארץ', מבית מדרשו בפרנקפורט של הרב רפאל שמשון הירש. ממשיכי דרכו פירשו את הרעיון בדרכם הם: חלקם הבינו את 'דרך ארץ' במשמעותו המקורית, כלומר מקצוע נושא פרנסה, וחרים הלכו בנתיב האורתודוקסיה המודרנית וכיוונו לתפיסה של הכרת המטענים הראויים של העולם המודרני. גם כאן היו מי שהסתפקו בתחום מדעי הטבע ונמנעו מלימודי הפילוסופיה והאמנות. חילוקי דעות אלה עדיין מהדהדים בחברה החרדית של לונדון.

במהלך השנים, עם הגירת חרדים ממרכז אירופה למדינות המערב – לצפון-מערב אירופה (לרוב לבריטניה) ולצפון אמריקה (בעיקר לארצות הברית) – מצאה החברה החרדית את עצמה פנים אל פנים מול חברה כללית מודרנית ומפותחת. המהגרים החרדים ממרכז אירופה הצמיחו בערי המערב תשתית תרבותית ומוסדית הנוגת באופן זה או אחר על פי השילוב של תורה עם דרך ארץ. לאחר מלחמת העולם השנייה הצטרף חלק ניכר מחרדי מזרח אירופה, מהמעטים ששרדו מן השואה, אל הריכוזים היהודיים בכרכי המערב. האחרים השתקעו בישראל. כך נוצר הבדל גאוגרפי-תרבותי יסודי בין שני זרמי ההגירה החרדית שלאחר מלחמת העולם השנייה. כל אחד משני הזרמים האלה נקלע למצב חברתי-תרבותי שונה. במערב התפתחה מידה גוברת והולכת של רב-תרבותיות אל מול גלי המהגרים החדשים הרבים. רב-תרבותיות זו, שצמחה בעיקר במחצית השנייה של המאה העשרים, אפשרה, בהדרגה, שילובים 'אחרים' בין מסורת ומודרנה בקרב קבוצות מהגרים שונות, ובהן גם הקבוצה היהודית החרדית. בכרכי המערב לא הייתה החברה החרדית נתונה במאבק עם מדינה ציונית ולא הוטל עליה עולה הכבד של ארץ הקודש. חוגים מסוימים בה שאפו אמנם לשקם את עולם הישיבות שחרב בשואה, אך עשו תוך השתלבות בעולם ההשכלה והפרנסה. בישראל, לעומת זאת, התחפרה החברה החרדית במבצרי הישיבות והכוללים ובכך ניתקה, כמעט לחלוטין, את הדורות החדשים של גברים חרדים מעיסוק בפרנסה לשמה ומלימודים מקצועיים ואקדמיים, שהם הם היסוד להכנסה גבוהה יחסית.

במחצית הראשונה של המאה העשרים התגורר רוב האוכלוסייה החרדית בעיירות ובערים הקטנות של מזרח אירופה ומרכז. כיום מרוכזת אוכלוסייה זו בכרכים הגדולים של ארצות המערב ונתונה להשפעה של הרמה החברתית-כלכלית ושל התרבות הצרכנית שלהם. ניתן להעריך כי האוכלוסייה החרדית בכרכים אלה תשאף לקחת חלק באותה רמת חיים חברתית-כלכלית, ומשום כך תמצא את דרכה אל פרנסות מכניסות יותר.

על פי התיאור ההיסטורי הזה, ניתן לשער כי דפוסי החיים שהתפתחו בקרב החברה החרדית במערב יכולים לרמז עד כמה מוכנה אוכלוסייה זו לסגל לעצמה את אורחות החיים החומריים שמסביבה, בעיקר בתחום התעסוקה לצורכי פרנסה. אני גורס כי על מנת לצפות את מה שיתרחש בחברה החרדית בישראל בשנים הקרובות, רצוי להתוודע לתנאים שבהם פועלת חברה זו בארצות אחרות. לכן, ערכתי מחקר גם בניו-יורק ובלונדון, שני ריכוזים חשובים של האוכלוסייה החרדית בארצות המערב. ריכוזים חרדיים אלה שימשו עבורי כעין 'מעבדת מחקר' לבדיקת דפוסי הכניסה של אברכים למעגל העבודה בתנאים של היעדר החובה של שירות מלא בצבא.

באזור ניו-יורק עקבתי בעיקר אחר גברים חרדים שניסו להיכנס אל מעגל העבודה, עם תום המחויבות שלהם ללימודים תורניים מלאים: ישירות לשוק העבודה, או לאחר הכשרה מקצועית או אקדמית. ביקשתי באותו מחקר לעמוד על גישת הרבנים וראשי הישיבות אל המעבר מן הישיבות אל מעגל העבודה, על ההבדלים הקיימים בין הקבוצות והשכבות השונות של האוכלוסייה החרדית בנושא זה, על המסלולים השונים של כניסה למעגל העבודה ועל המסגרות המוסדיות שקמו כדי לאפשר לאברכים אלה למלא את משימתם. תוצאותיו של המחקר באזור העיר ניו-יורק ראו אור בפרסום קודם של מכון פלורסהיימר למחקרי מדיניות (גונן, 2000). המחקר מצביע על כך שהחברה החרדית שם, וכנראה באזורים אחרים בארצות הברית ובקנדה, מצאה דרך ביניים בין לימודים תורניים מלאים לבין חיים של פרנסה. רוב האוכלוסייה החרדית באזור ניו-יורק עוסק בפרנסה לאחר השלמת פרק זמן של לימודים תורניים. המקצועות החדשים הקשורים בטכנולוגיות הידע החדשות, ובעיקר אלו הקשורים במחשבים, משכו אליהם גברים חרדים רבים. המשפחות תומכות, וגם הרבנים וראשי הישיבות מתירים ולעיתים אף מעודדים. המחקר באזור ניו-יורק מלמד כי המעבר מעולם הישיבות למעגל העבודה ראוי שיהיה מושתת על מערכת הכוללת מסגרות להכשרה מקצועית ולהשכלה אקדמית – מפתח חשוב להכשרת האברכים למקצועות דרושים המעניקים פרנסה בכבוד. סיוע כספי בהוצאות לימוד גם הוא תנאי חשוב. המחקר מדגיש כי יש חשיבות ראשונה במעלה להכללה של לימודים כלליים במסגרת מערכות החינוך של האוכלוסייה החרדית, וכי דרושים גם שירותים של ייעוץ מקצועי והשמה בתעסוקה. מערכת כזו דורשת הקצאת משאבים, הכשרת סגל מקצועי והקמת מוסדות ושירותים.

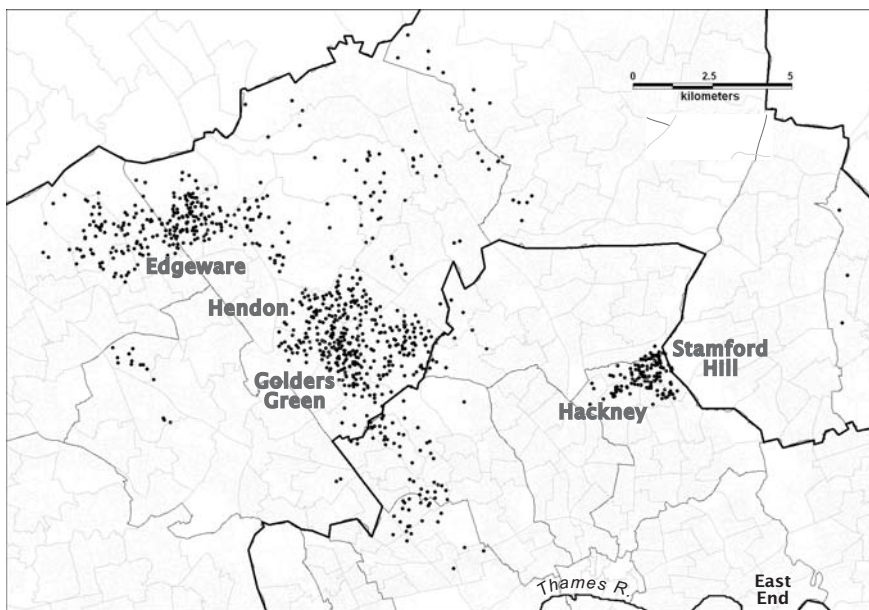
נוסף על הפרטים הלוגיסטיים הקשורים בהכשרתם של אברכים לכניסה למעגל העבודה, עלתה במחקר שערתי באזור העיר ניו-יורק תחילתה של תמונה כללית של 'חברת לומדים ועובדים'. מצאתי כי החברה החרדית באזור העיר ניו-יורק אינה נוהגת על פי התבנית של 'חברת לומדים' כפי שהציע בשעתו מנחם פרידמן, עת ביקש לאפיין את החברה החרדית בישראל. רבים מהגברים החרדים באזור העיר ניו-יורק עסוקים גם

בלימודי קודש וגם בעבודה. יציאה לעבודה אין פרושה יציאה מלימודי קודש בהם מצווה יהודי חרדי לעסוק בין אם 'תורתו אומנותו' ובין אם הוא עוסק במלאכה כל שהיא. במחקר שערכתי בניו-יורק החל להצטייר מבנה חברתי אחר מזה של 'חברת לומדים'. ניתן לתאר מבנה זה כחברת לומדים ועובדים או כ'חברת לומדים ומתפרנסים', במונחי הלשון המקובלת בציבור החרדי. מבנה זה אפיין בשעתו גם קהילות חרדיות במזרח אירופה ובמרכזה קודם לשואה, וגם את החברה החרדית בארץ ישראל. זאת, קודם שנוצרו בישראל התנאים להיווצרותה של 'חברת לומדים'.

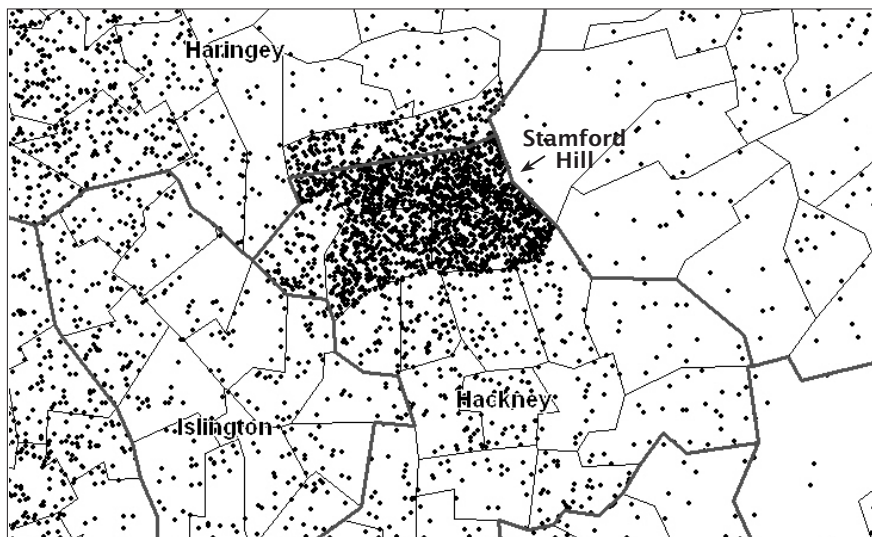
באביב 2002 שמתי פעמי אל הכרך המודרני של לונדון על מנת להרחיב את יריעת המחקר המשווה אל ההקשר הבריטי ולעמוד על דרכי התמודדותה של החברה החרדית שם עם האתגרים של הכרך המודרני. במחקר שערכתי באזור ניו-יורק, התמקדתי בסוגיה אחת, סוגיית ההכשרה לקראת היציאה מן הישיבה או הכולל אל מעגל העבודה (גון, 2000). בשונה, מחקרי בלונדון הוא מקיף, וכולל היבטים שונים של חיי הקהילה החרדית. במחקר בלונדון אני מבקש לענות על השאלה הכללית, כיצד קהילה השומרת באדיקות על אמונתה הדתית ועל מסורתה התרבותית עומדת מול האתגרים שמציבים בפניה החיים בכרך מודרני. המחקר בלונדון מקיף על כן היבטים שונים של חיי הקהילה החרדית, על דרכי התמודדותה, ובהם ההשתתפות בתהליך הפוליטי המקומי על מנת להבטיח את האינטרסים הקיומיים שלה. מחקר כולל זה נמצא עדיין בעיצומו בעת כתיבת הדברים. לפי שעה, אני מבקש להציג ממצאים הנוגעים למעורבותם של הגברים החרדים במעגל העבודה, ולאזון בין לימודים תורניים מלאים לעיסוק בפרנסה תוך הישענות על משאבי מדינת הרווחה. סוגיה זו היא שעומדת על סדר היום של החברה החרדית בישראל, אם בשל לחצים מבחוץ ואם בשל תמורות מבפנים. במחקר זה בחרתי להשתמש במונח 'מפרנסים' ולא 'עובדים', כמקובל על חרדים, האומרים 'פרנסה' במקום 'השתדלות', כדי להמעיט בהיבט החומרי של פעילות זו. בשעתי קראתי לפרסום מחקרי על החברה החרדית בניו-יורק בשם 'מהישיבה לעבודה'. היום, במבט לאחור, הייתי מעדיף לכנותו 'בין הישיבה לפרנסה'.

אזור המחקר: הקהילה החרדית של אזור סטמפורד-היל בלונדון

המחקר בלונדון מתמקד בעיקר בקהילה החרדית של אזור סטמפורד-היל (Stamford Hill) השוכן בצפון הקרוב של לונדון, בתחום עיריית רובע הקני (Hackney), המהווה חלק מלונדון-רבתי (מפה 1 ומפה 2). אזור סטמפורד-היל, הידוע בשם זה בקרב החרדים, כולל מספר שכונות לונדוניות הסמוכות זו לזו ובהן גם סטמפורד-היל עצמה. בין שכונות אלה

מפה 1: ריכוזים יהודיים בצפון לונדון, 2001 • 50 יהודים

מפה 2: אוכלוסייה יהודית בצפון-מזרח לונדון, 2001 • 5 יהודים

המפות באדיבותו של David Graham, Jewish Policy Research Institute, London

כלולות Upper Clapton, Stoke Newington, South Tottenham. אזור סטמפורד-היל שוכן בחלק של לונדון הידוע בשם 'לונדון הפנימית' (Inner London) המובחן מהפרברים ב'לונדון החיצונית' (Outer London) בצפיפות מגורים גבוהה, קרבה יתרה למרכזי עסקים ובסמיכות למגוריהן של קבוצות מהגרים שהשתקעו בעשורים האחרונים בחלק זה של הכרך. כך הם פני הדברים גם בתחומה של עיריית רובע הקני: מתגוררים בה זה לצד זה מהגרים מתת-היבשת ההודית, מן האיים הקריביים, מצפון אפריקה ומהמזרח התיכון. בתוך ים זה של רב-תרבותיות, בצפון של רובע הקני, מצטופפת הקהילה החרדית. היא שוכנת באזור שבו ישבה אוכלוסייה יהודית, לא-חרדית בעיקרה, אשר בעבר נדדה לשם מאזור האיסט-אנד (East End), הסמוך לסיטי של לונדון ממזרח, ששימש כ'מקום נחיתה' ראשוני למהגרים יהודים מאז אמצע המאה התשע עשרה ועד אמצע המאה העשרים (Booth, 1892). עם הזמן הגיעו לאזור סטמפורד-היל גם חרדים מגרמניה והקימו גרעין חרדי משלהם.

כאשר הגיעו גלי חרדים ללונדון לאחר השואה הם השתקעו בהדרגה באזור סטמפורד-היל ותפסו את מקומם של יהודים שביקשו לעצמם את מנעמי המגורים בפרברים שבצפון-מערבה של לונדון-רבתי, בשכונות שהפכו במשך הזמן לריכוזים גדולים של אוכלוסייה יהודית. בתוכן אציין את Golders Green, Hendon, Edgware (מפה 1). הגרעין החרדי שהקימו יוצאי גרמניה בצפון של רובע הקני, על מוסדותיו הארגוניים וחינוכיים, היה גורם חשוב במשיכתם של חרדים ממזרח אירופה אל האזור. עם השנים, ככל שגדלה אוכלוסיית החרדים באזור סטמפורד-היל, גבר זרם העוזבים מקרב היהודים הלא-חרדים. מאוחר יותר, ככל שרב חלקם של החסידים באזור נטו גם חרדים יוצאי גרמניה וחרדים ליטאיים לצאת אל הפרברים שבצפון-מערב לונדון. כיום רוב האוכלוסייה החרדית באזור סטמפורד-היל הוא חסידי, ומיוצגות בו קבוצות חרדיות שונות, בעיקר חסידי סאטמאר, בעלז, ויז'ניץ ובאבוב. התמונה העולה כיום מדפוסי החיים של הקהילה החרדית באזור סטמפורד-היל משקפת בעיקר את הדרכים שבה נוהגת האוכלוסייה החסידית השמרנית יותר להתמודד עם אתגריו של הכרך המודרני. אני נוטה לשער כי קהילה זו תואמת במידה רבה את החברה החרדית בישראל לעולם המודרני שמסביב.

על החקירה

החקירה התבססה בעיקר על ראיונות ושיחות אקראיות עם מנהיגים, פעילים, אנשי מקצוע, אנשי עסקים וכן עם 'האיש ברחוב'. בהם היו חרדים חברי מועצת העירייה של רובע הקני, ששימשו בתפקיד בשעתם, רבנים ומורים חרדים, אנשי מקצוע העוסקים בהדרכה ובהכוונה

של חרדים בסבך של מדינת הרווחה המודרנית, פעילי ציבור חרדים שעוסקים בבניית תשתיות שירותים מודרניים לקהילה המסורתית בקרב האוכלוסייה החרדית, ואנשים חרדים מן השורה מכל גווי הקשת החרדית. אלה מתגוררים בריכוזים החרדיים העיקריים של לונדון, הן באזור סטמפורד-היל והן באזור גולדרס-גרין. ראיינתי גם כמה פעילי ציבור באוכלוסייה המוסלמית המתגוררת באזור סטמפורד-היל לצידה של האוכלוסייה החרדית. שיחות מרתקות היו לי גם עם פקידים בכירים בעיריית רובע הקני, בהן ניסיתי לעמוד על הבנתם את הסוגיה של קיום חרדי אל מול כללי המשחק של חברה עירונית מודרנית.

דבריהם של בני שיחי בראיונות שערכתי הוו את המקור העיקרי למידע, לידע ולתובנה שלי. חלק מהמפגשים היו ארוכים ודנו בסוגיות העומדות על הפרק באריכות ובעומק. השיחות התנהלו בפתיחות ובכנות ואני מודה לאנשים אלה על נכונותם לחלוק עמי את הבנתם. במיוחד אני מבקש להודות לשלושה אנשים שהקדישו לי זמן רב: הרב אברהם פינטר (Rabbi Abraham Pinter), מן הפעילים החשובים בקרב האוכלוסייה החרדית באזור סטמפורד-היל, אשר שימש בעבר חבר מועצת עיריית רובע הקני; הרב אבא דונר (Rabbi Abba Dunner), ממנהיגי החברה החרדית בפרברים הצפוניים-המערביים, וחבר מועצת עיריית בארנט (Barnet); ומר מנשה שרף (Menasche Scharf), המתגורר באזור סטמפורד-היל. אנשים אלה העשירו אותי במידע ובתובנה.

סייעו לי בעבודת המחקר כמה חוקרים המצויים בענייני האוכלוסייה החרדית או בתהליכים המתרחשים בלונדון. ביניהם אני מבקש לציין במיוחד את עזרתה הנדיבה של כריסטין הולמן (Christine Holman), אשר ערכה עם בתה נעמי (Naomi Holman) סקרים בקרב האוכלוסייה החרדית של סטמפורד-היל (Holman & Holman, 2001; Holman, 2002) ושל אזור ברוטון-פארק (Broughton Park) במנצ'סטר-רבתי (Holman, 2003). נעזרתי גם בחומרים ובנתונים באינטרנט, בעיקר כאלה הקשורים בשירותיה של מדינת הרווחה הבריטית. המחלקה לגאוגרפיה של קוין מרי קולג' (Queen Mary College) העניקה לי סיוע רב. כך עשו גם החוקרים של המכון לחקר מדיניות יהודית (Institute for Jewish Policy Research) בלונדון, ובהם אציין במיוחד את עמית, פרופסור סטנלי וטרמן.

לכולם אני מודה מקרב לב.

1 הממצא העיקרי: טיפוסים של לומדים ומתפרנסים

הממצא העיקרי של החיבור בנושא זה הוא קיומה של קשת הפתרונות אותה סיגלה לעצמה האוכלוסייה החרדית בלונדון, ולעניין זה גם בעיר ניו-יורק, בעת שהיא מתמודדת עם היחסים האפשריים בין לימודים תורניים לפרנסה. לצורך זה זיהיתי חמישה טיפוסים תפקודיים של גברים חרדים צעירים, המתלבטים בסוגיה זו של שילוב בין לימודים תורניים לעיסוק בפרנסה על כל המשתמע מכך מבחינה של הכשרה ולימודים: 'האברך המלא'; 'האברך המתפרנס מעט'; 'האברך החלקי'; 'המפרנס הלומד'; ו'המפרנס הלומד מעט'.

'האברך המלא' הוא מי שמוגדר בישראל כמי ש'תורתו אומנותו'. הוא מקדיש את כל עיתותיו ללימוד תורה. בבחרותו הוא היה תלמיד ישיבה ועם נישואיו נהיה לאברך המחפש את דרכו התורנית ותמיכה כלכלית בין הכוללים העומדים לרשותו, בעודו נסמך על שולחן ההורים והחמים ועל שולחנה של מדינת הרווחה. בטיפוס זה הכל פועל על פי האידאל של 'חברת לומדים', התבנית השוררת בישראל, והסטריאוטיפ הקיים בציבור הלא-חרדי.

'האברך המתפרנס מעט' הוא זה הלומד בכולל אך עם זאת משתדל להתפרנס באופן חלקי. עוד בהיותם לומדים בכולל מוצאים אברכים אלה הזדמנויות שונות לסייע מעט להוריהם, חמיהם ורעיותיהם בפרנסת המשפחה. כך הם מתרוממים מעט מעל המצוקה ונוטלים חלק בחובת הפרנסה, שגם היא אחת מן הנורמות של החברה החרדית. אברך זה תר אחר פרנסות מזדמנות, על פי לוח הזמנים של הלימודים התורניים: ההפסקות ש'בין הסדרים' במשך היום, והחופשות ש'בין הזמנים' במהלך השנה. בניו-יורק ובלונדון אין בעיה לאברך כזה. אך בישראל הוא עלול להיות בחזקת מי שעבר על חוק שירות ביטחון, וייתכן שגם על חוקי מס הכנסה.

'האברך החלקי' עושה כבר צעד משמעותי ראשון אל מעגל הפרנסה. הוא מגדיר מראש את מחויבותו החלקית כלפי לימודי הכולל. יש לו אפשרות להתחייב ללימודים תורניים רק בחלק מן היום, ואילו בזמן הנותר האברך מקבל עליו פעילות ששכרה בצידה, כמורה או בתחום המסחר או השירותים. 'חצי כולל' הפך מונח מקובל בעולם האברכים. לא כל כולל יכול להרשות לעצמו תשלום של מלגת אברך מלאה וכך נוצרה האפשרות של חצי מלגה. יש אברכים שמבקשים השלמת מלגה בכולל אחר על מנת לבנות לעצמם מסד תקציבי מינימלי למשפחתם. רבים אחרים מנצלים הזדמנות זו כדי לנסות ולאזן בין לימוד תורה לפרנסה.

'המפרנס הלומד' יצא מכותלי הכולל ומצא את דרכו אל מעגל העבודה תוך שמירה על קיום לימודים תורניים קבועים על פי המינהג של 'קובע עתים לתורה'. בלונדון ובניו-יורק טיפוס זה הוא השכיח והמקובל בקרב הגברים החרדים. בשני כרכים אלה, כמו בריכוזים אחרים של אוכלוסייה חרדית, קיימות צורות שונות של לימוד תורה בין זמני העבודה. יש הלומדים בחברותא בבית המדרש, סמוך למועדי התפילות בבוקר או/ו בערב ויש המוצאים זמן ללמוד שעה או יותר במהלך היום בקרבת מקום העבודה. יש הלומדים בשעות הערב בחברותא, במסגרת ביתית. הקשר עם לימוד התורה נשמר באדיקות רבה ויש המקפידים ללמוד כמה פעמים ביום, בכל הזדמנות. מבחינתם, היציאה מן הכולל אין בה כדי להניח ידיהם מלימודים תורניים. בדרך זו מיישב 'המפרנס הלומד' כל מתח אפשרי בין שתי החובות המוטלות עליו, חובת לימוד תורה וחובת הפרנסה.

'המפרנס הלומד מעט' אינו קובע עתים ללימוד תורה על בסיס יומי אלא על פי הזדמנויות הקשורות בשבתות ובחגים או באירועים משפחתיים. טיפוס כזה היה שכיח בדור המבוגר שיצא מן השואה ועדיין לא נכנס אל הישיבה והכולל. בדורות הבאים גדל חלקם של 'המפרנסים הלומדים', ככל שרבו הצעירים אשר בילו כמה וכמה שנים בלימודים תורניים מלאים בישיבה והמשיכו אותם בכולל עם נישואיהם. דורות אלה כבר היו מצוידים כהלכה ביכולת ללמוד תורה ללא מסגרת של כולל, תוך כדי ניהול חיי פרנסה. בדורות החדשים, מי שממעטים בלימודי תורה באים משורות המתקשים ללמוד או לשמור על משמעת הלימודים.

לנוחיות הקורא, מציג לוח 1 באופן מתומצת את הטיפוסים התפקודיים שלעיל בקרב חסידים בסטמפורד-היל, תוך ציון כמה ממאפייניהם. ראוי להדגיש כי באשר לחרדים-הליטאים ו'הייקים', השהייה בתפקיד של אברך ארוכה יותר מאשר בקרב חסידים. כניסתם למעגל הפרנסה מתרחשת שנתיים-שלוש מאוחר יותר מאשר אצל החסידים. כמו כן, המעבר מלימודים לפרנסה נוטה להיות חד אצל החרדים-ליטאים. אין הם נזקקים למעבר הדרגתי. החרדים-הליטאים והייקים אינם ששים לפרנסות מזדמנות כנהג או זבן

בחנות. הם נישאים בגיל מבוגר מעט יותר ומאריכים יותר מן החסידים בשנים של 'אברך מלא'. על ההבדלים בין שתי הקבוצות התרבותיות האלה, החסידים לעומת החרדים-ליטאים והייקים, אני מרחיב בהמשך.

לוח 1

טיפוסים תיפקודיים בקרב גברים חסידים בסטמפורד-היל, לונדון

ה מא פיי נים				שנות לימוד בכולל	גיל	ה ט י פ ו ס
פ ר נ ס ה		ל י מ ו ד י מ ת ו ר נ י י מ				
סוג	זמן	מקום	זמן			
אין	אין	בכולל בעיקר	במהלך כל היום	4-1	24-20	'האברך המלא'
פרנסות מזדמנות	בין הסדרים ובין הזמנים	בכולל בעיקר	במהלך כל היום	4-1	25-21	'האברך המתפרנס מעט'
חצי משרה בעיקר	בחלק של היום	בכולל ומעט בבית	חצי מן היום	4-1	27-23	'האברך החלקי'
משרה מלאה בכל הסוגים	בשעות העבודה	בבית המדרש ובבית	כמעט כל יום סמוך למועדי התפילות בבוקר ובערב	35+	23+	'המפרנס הלומד'
משרה מלאה בכל הסוגים	בשעות העבודה	בבית המדרש בלבד	בשבתות ובחגים בלבד	35+	22+	'המפרנס הממעט ללמוד'

חמשת הטיפוסים יכולים לאפיין לא רק חרדים שונים אלא שלבים שונים בחייו של אדם. צעיר חרדי מתחיל את דרכו כ'אברך מלא'. אחרי שנה או מעט יותר הוא עשוי לעבור בהדרגה להיות 'אברך המתפרנס מעט'. אם הוא ממשיך מעטות אמצעים הוא עשוי להתחיל בחיפוש אחר פרנסות מזדמנות זמן קצר לאחר תחילת הלימודים בכולל. תוך שנה או מעט יותר גומלת בו ההחלטה לעשות צעד משמעותי בתחום הפרנסה ולעבור להיות 'אברך חלקי' במשך כמה שנים. אין לאברך זה את הרצון להתנתק לחלוטין מהמסגרת המגוננת של הכולל ואולי אין לו משרה מלאה שתאפשר לו לוותר על מלגת

'חצי כולל', החיונית לתקציב משק ביתו. יש השוהים בשלב זה שנה-שנתיים ויש המאריכים בו, ומסתפקים במצב זה לאורך זמן משום שהוא מאפשר להם להיות בו בזמן בשני העולמות, עולם התורה ועולם הפרנסה, ובמיוחד לא לאבד את המעמד המיוחד והיוקרתי של אברך. מכאן פתוחה הדרך להחלטה להמשיך במסלול הכניסה למעגל הפרנסה, להשיל את מעמד האברך ולהפוך למפרנס מלא. יש מי שיבחר להיות 'מתפרנס לומד', הקובע עתים לתורה, ויש מי שישתפק ב'מתפרנס הלומד מעט', המצמצם את לימוד התורה להזדמנויות חגיגיות כדי למלא אחר קורטוב של מחויבות לאתוס התרבותי של החברה החרדית.

יש גם מי שמתחיל כ'אברך מלא' אך מצב משפחתו אינו מאפשר לו להמשיך בכך וכעבור שנה או פחות הוא עובר לשורות המפרנסים. יש מי שמתחיל מראש כ'אברך המתפרנס מעט' כי אפילו חסד זה של מעמד של 'אברך מלא' אינו נתון לו. לעומת שני אלה, יש מי שבכוחה הכלכלי של משפחתו לתמוך בו שנים רבות ואין הוא זקוק לחצי משרה של מורה ובודאי לא לכמה שעות של פרנסה מזדמנת במסחר או בהסעה. הוא עשוי להיות בנו או חתנו של גביר או נצר למשפחת רבנים אשר מובטחת לו תמיכה נדיבה של הכולל. יש גם מי שנשאר זמן רב מן המקובל בכולל כ'אברך חלקי'.

דרכי היציאה לפרנסה מתחלקות לשתיים. יש (בעיקר בקרב החסידים בסטמפורד-היל) מי שעושה זאת ללא כל הכנה ויש מי שמכין עצמו באמצעות הכשרה מקצועית או לימודים אחרים, תוך שימור מעמד האברך. החרדים-הליטאים, לעומת זאת, יוצאים למעגל הפרנסה לאחר שהכשירו את עצמם בלימודים מקצועיים ואקדמיים, כפי שגם עלה מהמחקר באזור העיר ניו-יורק (גונן, 2000). אך החרדים-הליטאים נשארים זמן רב יותר כאברכים ואילו החסידים ממהרים לעבור מטיפוס לטיפוס בדרך אל הפרנסה ועל כן הם אלה שממלאים את שורות 'המפרנסים הלומדים' ו'המפרנסים הלומדים מעט' בחברה החרדית. מבחינה זו, המעסיקה מאד את קובעי המדיניות בישראל, דווקא בחסידים טמון פוטנציאל כמותי להשתתפות בכוח העבודה רב יותר מאשר בקרב החרדים-ליטאים. יתרון החרדים-הליטאים הוא בכך שהם מביאים עמם לשוק העבודה את הפוטנציאל האיכותי הגלום בתרבות הלימוד שלהם.

לאחר היציאה ממסגרת הכולל וכניסה למעגל הפרנסה עומדת בפני הגבר החרדי האפשרות לבחור בין לימוד תורה קבוע לבין לימוד מזדמן וחלקי. גם בסוגיה זו נבדלים החסידים מן החרדים-הליטאים והייתקיים בלונדון. בין החסידים ישנם רבים הממעטים ללמוד בהשוואה לחרדים-הליטאים. החסידים נכנסו רק בדורות האחרונים ללימודים תורניים מלאים לצעיריהם, בעקבות המאמץ הקולקטיבי החרדי לשקם את עולם התורה שחרב בשואה ועליית קרנו של מי ש'תורתו' אומנותו' בחברה החרדית. אולם בכל זאת

נמצא בקרבם שיעור רב יותר של 'מפרנסים הממעטים ללמוד'. לוח 2 מנסה לשרטט באופן כולל כמה מסלולים המקובלים בקרב האוכלוסייה החרדית בלונדון, הן בקרב החסידים והן בקרב החרדים-הליטאים וה'ייקים'.

לוח 2

מסלולים של גברים חרדים נשואים בין לימוד תורה לפרנסה

מסלולים של חרדים-ליטאים ויוצאי גרמניה		מסלולים של חסידים			
כלי קודש*	רגיל	כלי קודש*	איטי	מהיר	
23-21	23-21	21-19	21-19	21-19	גיל הנישואים
10-6 שנים	5-4 שנים	עד 7 שנים	עד 3 שנים	עד שנה אחת	'אברך מלא'
----	----	----	עד שנה	עד שנה	'אברך המתפרנס מעט'
2-1 שנים	2-1 שנים	2-1 שנים	עד 4 שנים	2-1 שנים	'אברך חלקי'
32-28	29-26	30-26	27-23	24-21	גיל הכניסה לפרנסה

* 'כלי קודש' – המתעתדים להיות רבנים, מורים בישיבות ונושאי שאר תפקידים תורניים.

בקרב החסידים יש מסלול איטי ומסלול מהיר. הממהרים מוצאים את דרכם לשוק העבודה זמן קצר לאחר מועד הנישואים. הם מגיעים עד מהרה למעמד של לומד ומתפרנס, תוך דילוג על השלבים הקודמים המאפשרים מעבר הדרגתי. לעומתם יש המאריכים את התהליך ונשארים זמן רב יותר במעמד של אברך מלא, מתפרנס מעט או חלקי. המעבר אל מעגל הפרנסה אצל חסידים הוא בדרך כלל מהיר יותר מאשר בקרב הליטאים והייקים. אלה האחרונים מעניקים דגש רב יותר למשך הלימודים התורניים, ואין הם ממהרים לקבל על עצמם כל עיסוק אפשרי של פרנסה. הם משקיעים יותר בהכשרה ובלימודים לקראת פרנסה וגם גורם זה משפיע על אורך הזמן של המעבר ממעמד של 'אברך מלא' למעמד של 'לומד ומפרנס'.

2 התפתחותה של קהילה חרדית בצפון לונדון

הגירת חרדים ממרכז אירופה וממזרח

ההגירה של יהודים חרדים אל ארצות המערב, בעיקר לאחר מלחמת העולם השנייה השלימה את התמורה הגאוגרפית שעבר העם היהודי מסוף המאה התשע עשרה, במיוחד לאחר מלחמת העולם השנייה והשואה. כתוצאה מהגירה זו חל מהפך בתפרוסת היישובית של האוכלוסייה החרדית האשכנזית שמילאה בעבר את ארצות מזרח אירופה ומרכז. האוכלוסייה החרדית ששרדה, עברה ברובה המכריע אל ארצות המערב, ובעיקר אל צפון אמריקה וישראל. בעקבות המעבר הזה עבר משקל הכובד מן המספר הרב של עיירות וערים קטנות ובינוניות בהן התגוררו רבים מן החרדים קודם השואה, אל כמה מן הכרכים הגדולים של ארצות המערב. בכרכים אלה נטו החרדים עד מהרה להתבדל במקבצי מגורים משלהם, תוך שהם מקימים לעצמם מחדש 'עיירות' חדשות. אלא שבניגוד לעיירות של פעם, העיירות החדשות מצויות על פי רוב בטבורו של כרך (Shilhav, 1993). אזור סטמפורד-היל בצפונה של לונדון הוא אחת מן 'העיירות' האלה.

תהליך ההתהוות של קהילות חרדיות בבריטניה נמשך זמן רב. בשלבים הראשונים של הגירת יהודים לבריטניה לא היו בהם מהגרים חרדים רבים. האוכלוסייה החרדית במזרח אירופה ובמרכז נטתה פחות מקבוצות יהודיות אחרות לעבור אל 'מדינות הטריפה' כארצות הברית או בריטניה, שבהן יהודים רבים לא שמרו בקפידה על המצוות ואף לא על השבת. בין המהגרים שבכל זאת יצאו אל מעבר לים היו רבים אשר בארצות היעד מצאו את דרכם אל מחוץ למסגרת החרדית ואף הדתית. אי לכך, הקהילות החרדיות אשר התהוו בלונדון היו במשך זמן רב קטנות למדי ואף זעירות, ובקושי התקיימו בעולם חילוני ומודרני.

התגבור המשמעותי הראשון לנוכחות חרדית משמעותית בלונדון התחולל בשנות העשרים והשלושים של המאה העשרים, בעקבות עליית הנאצים לשלטון (Lipman, 1954). החרדים

מגרמניה הגיעו כשהם מצוידים בהיכרות בלתי אמצעית עם המדעים והמקצועות המודרניים. חלק ניכר מבני האליטה החרדית יוצאת גרמניה היה אף בעל השכלה אקדמית. הם הכירו את אורחותיה של מדינה מודרנית בארץ מוצאם והיו בעלי יכולת ובטחון עצמי לגיוס משאביה של המדינה המודרנית לצרכיהם ולרווחתם. במונחים חומריים, לונדון לא הייתה שונה במידה ניכרת מברלין ומפרנקפורט-על-המיין, וכן משאר עריה הגדולות של גרמניה. החרדים הייקים היו אלה שהקימו באזור סטמפורד-היל את הגרעין המוסדי והארגוני של חיים חרדיים המשלב מסורת דתית עם תבניות חיים מודרניות.

גל נוסף של חרדים היגר לבריטניה ממזרח אירופה וממרכזה אחרי מלחמת העולם השנייה. היו אלה חרדים אשר איבדו בשואה את קהילותיהם וחיפשו מקלט בארצות המערב, בעיקר בארצות הברית, בריטניה וישראל. הכרך של לונדון היה אחד היעדים החשובים של מהגרים חרדים אלה, וזאת בשל היתרון הכלכלי והאוכלוסייה היהודית הגדולה. למהגרים החרדים שנעקרו מן העיירות והערים הקטנות של מזרח אירופה היה הכרך של לונדון שונה מאוד מיישובי המוצא שלהם, ובתחילה אף איים על המשך אורח החיים החרדי. אולם לעזרתם של המהגרים החרדים החדשים נחלצה התשתית הקיימת של מוסדות חרדיים.

התקבצות גאוגרפית של חרדים בכרך המודרני

בבריטניה קיימים ארבעה ריכוזים של אוכלוסייה חרדית. שניים בלונדון: באזור סטמפורד-היל ובאזור גולדרס-גרין וסביבותיו. ריכוז חרדי שלישי של אוכלוסייה חרדית נמצא באזור ברוטון-פארק (Broughton Park) שהוא חלק מהעיר סאלפורד (Salford), פרבר במטרופולין של מנצ'סטר. הריכוז החרדי הרביעי, קטן במימדיו אך חשוב כמרכז של של מוסדות חינוך תורניים, מצוי בגייטסהד (Gateshead) בשוליה של העיר ניוקסל (Newcastle) בצפון-מזרח אנגליה (Olsover, 1981).

שני הריכוזים העיקריים של אוכלוסייה חרדית נמצאים בגדה הצפונית של נהר התמזה: אזור סטמפורד-היל בצפון הקרוב, שהוא חלק מ'לונדון הפנימית', ואילו אזור גולדרס-גרין וסביבותיו שהוא חלק מהפרברים שבצפון-מערב, ב'לונדון החיצונית' (מפה 1 בעמ' 12). כל אחד מאזורים אלה הוא בעל צביון חברתי-כלכלי ותרבותי שונה. האזור החרדי סטמפורד-היל נמצא בצפונה של תחום השיפוט של עיריית רובע הקני (Hackney) ולאחרונה אף גלש צפונה אל תחום השיפוט של עיריית רובע הרינגי (Haringey). שתי עיריות אלה מאופיינות, בדומה לעיריות אחרות במזרח ובצפון-מזרח לונדון, באחוז גבוה של בעלי

הכנסה נמוכה ובייצוג ניכר של קבוצות מהגרים מארצות העולם השלישי שבאסיה, באפריקה ובאיים הקריביים. לעומת זאת, אזור גולד-גרין וסביבותיו מצוי בעיקר בתחומה של עיריית ברנט (Barnet), שבגזרה הצפונית-מערבית של פרברי לונדון, והוא מאופיין בעיקר בבעלי הכנסה בינונית בעיקר (Waterman, 1989).

השתקעות בריכוזים היא תופעה מקובלת בקרב האוכלוסייה החרדית בערים מערביות רבות. דגם גאוגרפי זה מצוי גם בקרב קבוצות אתניות של מהגרים המבקשים לשמור על אורח חייהם ותרבותם לאחר המעבר אל כרכי המערב, ולו רק לפרק זמן מסוים. התקבצות זו מעניקה את הבסיס הגאוגרפי הנחוץ לאינטראקציה באמצעות ארגונים וכלי תקשורת בתוך הקבוצה המהגרת, תוך הזדקקות מעטה לחברת הרוב המארחת (Anthias, 1998: 9). יש קבוצות המתפזרות ונטמעות עם הזמן בחברת הרוב כדוגמת המלטזים (Dench, 1975: 203) והארמנים (Talai, 1984) בלונדון. אך יש גם קבוצות השומרות על התקבצותן הגאוגרפית אף אם עברו למקום אחר במרחב העירוני, כדוגמת האיטלקים והקפריסאים-היווניים בלונדון (Oakley, 1987: 27). בקרב האוכלוסייה החרדית רווח במיוחד הקיבוע לאורך זמן של ריכוז גאוגרפי ותרבותי, מהתהוותו. האוכלוסייה החרדית נקשרת למקום בשל הישענותה הרבה על מוסדותיה ובשל הזיקה ההדוקה והתלות ההדדית המתקיימות בין חבריה. הקירבה למוסדות החרדיים, ובמיוחד לבית הכנסת בשבת, היא שעומדת ביסודה של ההתקבצות בריכוזים של האוכלוסייה החרדית. לכך מצטרפת ההעדפה לחיות בריכוז חרדי בו מתקיימים סממנים של טריטוריה תרבותית המאפשרת פיקוח חברתי, אבן יסוד בחברה החרדית, המקפידה על כל תג בהתנהגות המחויבת על פי הקודים של החברה. הקשרים האינטנסיביים בתוך המשפחה המורחבת ממריצים אף הם להתקבץ (פרידמן 1991; שלהב 1985; שלהב 1991; Shilhav, 1984, 1993; Valins, 2003).

חסרונה של צורת ההתיישבות המרוכזת הוא בעיקר בתנאי המגורים: המחיר הגבוה של דיור בלב כך מודרני, וכן בלאי והידרדרות חברתית, עד לכדי אלימות ופשעה. היו קהילות חרדיות שנרתעו מהתנאים הסביבתיים ונעו למקומות אחרים. היו כאלה שעמדו איתן בפני איומים מסוג זה. כך בשכונת ויליאמסברג (Williamsburg) ובשכונת קראון הייטס (Crown Heights) שברובע ברוקלין של העיר ניו-יורק.

הקהילה החרדית של סטמפורד-היל, העומדת במוקד המחקר נוכחי, מתבצרת במקומה ואף מגבירה את נוכחותה בו, על אף גילויי אלימות שעליהם ניתן ללמוד מדיווחי העיתונות החרדית (The Jewish Tribune; Hamodi'a) והעיתון של רובע הקני (Hackney Gazette).

עם השנים, ככל שהאזור הפך לחרדי יותר, גברה ההתקבצות של האוכלוסייה היהודית בחלק מסוים זה של רובע הקני. רק יהודים מעטים גרים בחלקים אחרים של הרובע ועל

פי מיטב המידע הקיים בנושא זה אין הם חרדים, למעט כמה אנשי חב"ד, הנשלחים לאזורי הספר היהודי. החרדים ברובע הקני נצמדים כולם לצפונה של עירייה זו. רובם המכריע מכונס במספר קטן של שכונות המהוות יחד את אזור סטמפורד-היל החרדי.

התקבצות חרדים באזור סטמפורד-היל שבצפון לונדון

תולדותיה הגאוגרפיים של האוכלוסייה היהודית באזור סטמפורד-היל תוארו במקורות שונים (Bernstein, 1976; Kosmin and Grizzard, 1975; Waterman and Kosmin, 1988). במהלך הרבע האחרון של המאה התשע עשרה, עלו יהודים לשורות המעמד הבינוני ואף הגבוה ויצאו מהקלחת של עוני וצפיפות באיסט-אנד, שם התרכזו המוני המהגרים היהודים שהגיעו באותה עת ללונדון. רבים מן היוצאים שמו פעמיהם אל השכונות הצפוניות הקרובות של לונדון, אשר הצפונית בהן הייתה סטמפורד-היל. אליהם הצטרפו במשך הזמן גם מהגרים יהודים שהגיעו הישר מגרמניה. עם התקבצותם של יהודים רבים בשכונות הצפוניות סביב סטמפורד-היל הועתק לסביבתם בשנת 1915 'בית הכנסת החדש' (New Synagogue) ששכן קודם לכן במרכז לונדון (Lipman, 1968: 87). בהדרגה פינו היהודים את איסט-אנד והשכונות הסמוכות אליו והתרכזו בשכונות הצפוניות של רובע הקני.

גרעין של חרדים יוצאי גרמניה (ייקים)

בין המהגרים היהודים מגרמניה אשר השתקעו באזור סטמפורד-היל היה גם קומץ של יהודים חרדים. עוד בשנות השמונים של המאה התשע עשרה הם הקימו לעצמם קהילה נפרדת בשם 'עדת ישראל' בשכונת סטוק ניואינגטון (Stoke Newington). כדרכם של חרדי גרמניה – 'הייקים' – גם קהילה זו התבדלה משאר הקהילות היהודיות אשר היו מאורגנות ברובן במסגרת 'איחוד בתי הכנסת' (United Synagogue). הם הקימו לעצמם בשנות השלושים את 'התאחדות קהילות החרדים' (Union of Orthodox Hebrew Congregations) על פי הדוגמה של הקהילה החרדית בפרנקפורט שעל הנהר מיין, שהפרידה עצמה מבחינה ארגונית משאר יהודי גרמניה (Lipman 1954: 156). במהלך שנות השלושים היגרו לאזור סטמפורד-היל חרדים יוצאי גרמניה, עקב עליית הנאצים לשלטון. בסוף שנות השלושים כבר שגשה קהילה חרדית של יוצאי גרמניה באזור סטמפורד-היל, והמשיכה להקים מוסדות וארגונים משלה, בנפרד מן התשתית הארגונית של שאר יהודי בריטניה.

השתקעות חסידים

אל התשתית שהקימו החרדים הייקים בסטמפורד-היל הצטרפו מהגרים חרדים, רבים מהם שבאו ממזרח אירופה וממרכז. מעטים הגיעו בסוף שנות השלושים, והרוב – לאחר מלחמת העולם השנייה. באמצע שנות החמישים השתקעו באזור יהודים חרדים נוספים, בעיקר חסידים, אשר עזבו את הונגריה בשנת 1956, בעקבות המרד הכושל נגד ברית המועצות.

המהגרים החרדים שעקרו לאזור סטמפורד-היל מצאו ריכוז חרדי קיים שהעניק להם תחושת ביטחון וסיפק להם מוסדות ושירותים הולמים. הם התמקמו באזור שהיה בו היצע דיור נוכח עזיבתם של חלק מהיהודים אל פרברים אחרים של לונדון. יתרון נוסף הייתה הקירבה היחסית אל אזור איסט-אנד, בו ישבו עדיין יהודים רבים בשנות החמישים והששים ובו היו מקומות עבודה רבים.

ההרכב המגוון של תושבי האזור, דהיינו נוכחותן של קבוצות אתניות של מהגרים חדשים, על אף חסרונותיו שנבעו מהמצב החברתי המאפיין את רובע הקני, היה עם הזמן ליתרון מסוים, משום ששימש בסיס ללגיטימציה גוברת של 'האחר' בחברה הבריטית בכלל וברובע הקני בפרט, בשל הרכב אתני-תרבותי מגוון ביותר. כיום שוב אין החרדים של סטמפורד-היל בולטים בלבושם המיוחד שכן גם שכניהם, יוצאי תת-היבשת ההודית – הינדים ומוסלמים – הם בעלי הופעה חריגה בנוף הבריטי.

לחרדים ממזרח אירופה היה עניין רב ביתרונות של סטמפורד-היל. הם היו מוכנים לשלם מחירים גבוהים עבור הדיור, דבר שעודד תושבים ותיקים, יהודים ואחרים, למכור ולעבור אל דיור חדש, מרווח ואופנתי בפרברי הכרך. עד מהרה גדל חלקם של החרדים ממזרח אירופה באוכלוסייה היהודית של אזור סטמפורד-היל. כאשר מספרם באזור גדל והלך הם אף הרחיבו את 'תחום המושב' החרדי אל רחובות בהם לא גרו יהודים קודם לכן. הרצון להמשיך ולהתקבץ בתוך הריכוז החרדי ולהיות חלק ממנו הביא להתרחבות המגורים של אוכלוסייה חרדית צפונה אל שכונת סאות' טוטנהאם (South Tottenham) שבתחום עיריית רובע הרינגיי (Haringey).

קואליציה חרדית של ייקים וחסידים

עם הזמן קמה קואליציה ארגונית בין שני המחנות האירופיים של חרדים: 'יהודי המערב' (West Juden) ו'יהודי המזרח' (Ost Juden), אשר מצאו את עצמם שותפים לאותו אזור מגורים בכרך של לונדון. אך היו גם קשיים ומתחים. החרדים החדשים ממזרח אירופה היו שונים מן החרדים הוותיקים יוצאי גרמניה. החדשים היו חברים בקהילות חסידיות, בהן הנאמנות לאדמו"ר הייתה מעל לכל. שלא כמו בקרב 'הייקים' (כפי שיוצאי גרמניה

מכונים על ידי יהודי מזרח אירופה), בקרב החסידים כמעט שלא ניתן מקום של ממש ללימודים מקצועיים. בלימודים אקדמיים לא היה להם כל חלק ונחלה. ועוד, בניגוד ל'ייקים', לחסידים הייתה היכרות קלושה בלבד עם אורחות החיים של החברה המודרנית. גם בתחום החיים היהודיים פנימה היו החרדים כל כך שונים: בנוסח התפילה, בדרכי הלימוד ובאופי סגנון החיים. היה זה מפגש בין שתי קבוצות תרבותיות שונות, הרחוקות זו מזו במנהגיהן החברתיים והפולחניים. על אף השוני התרבותי בין שתי הקבוצות החרדיות הן היו שותפות לאותו קוד חרדי מחמיר העומד בבסיס חייהם הדתיים. היה בשותפות זו בסיס מספק להקמות קואליציה חרדית רב-תרבותית העוסקת בבנייה ובניהול של תשתית ארגונית משותפת מול מרכיבים לא-חרדיים באוכלוסייה היהודית ומול המדינה והחברה בבריטניה בכללה.

עזיבת הלא-חסידים

הכניסה של יהודי מזרח אירופה אל אזור סטמפורד-היל גררה אחריה עזיבה של היהודים הוותיקים שעברו תהליך של 'התאנגלות' זה מכבר. אליהם הצטרפו עם הזמן גם חלק מחרדים יוצאי גרמניה, ובהמשך גם חלק מן החרדים-הליטאים. לתמורה בהרכב האוכלוסייה באזור סטמפורד-היל סייעו גם גורמים אחרים, בהם ההתפתחות הרבה של הפרברים החדשים בצפון-מערב לונדון. אופי הדור והנגישות באמצעות רכבת תחתית אל מרכז לונדון משכו אליהם את אנשי המעמד הבינוני, לא רק ממרכז לונדון אלא גם מן הפרברים הוותיקים שבצפון של רובע הקני (Lipman, 1968). כבר לאחר מלחמת העולם הראשונה החלו יהודים להשתקע בפרברים שבצפון-מערב לונדון ובמיוחד באזור גולדרס-גרין. היו גם יהודים חרדים יוצאי גרמניה אשר בחרו בשנות השלושים להשתקע בגולדרס-גרין ולא בסטמפורד-היל (Alderman, 1998: 359). כך החלו להתפתח שני גרעינים של חרדים יוצאי גרמניה, הגרעין הוותיק בסטמפורד-היל והגרעין החדש בגולדרס-גרין. במשך השנים משך אליו אזור גולדרס-גרין גם חרדים מסטמפורד-היל, עד כדי דלדול המרכיב של יוצאי גרמניה באזור ותיק זה של חרדים.

גורם חשוב ביציאת יהודים בני המעמד הבינוני, כולל חרדים יוצאי גרמניה, מאזור סטמפורד-היל היה ההשתקעות הגוברת של יהודי מזרח אירופה באזור, ובעיקר של בעלי תרבות חסידית. המרחק התרבותי בין 'יהודי המערב' ו'יהודי המזרח' באירופה עצמה עמד ביסודן של תופעות חברתיות רבות בהיסטוריה היהודית בעת החדשה והוא מצא את ביטוי גם בהענקת מגורים, כדרכן של קבוצות אוכלוסייה המרוחקות זו מזו מרחק תרבותי וחברתי ניכר.

גורם נוסף שדחק מאזור סטמפורד-היל יהודים בני מעמד הביניים, כולל יהודים חרדים ממעמד זה, היה קשור בבואן של קבוצות מהגרים חדשים מן העולם השלישי. בעקבות השתקעותם של מהגרים אלה נפגמה יוקרתו הראשונית של האזור, נתגלעו בעיות חברתיות והיו אף גילויים של עבריינות ואלמנות רחוב. אלה דחקו בתושבים היהודים הוותיקים למצוא להם מקום בטוח בשכונות אחרות של הכרך.

תהליך זה הביא לסגירת בתי ספר ובתי כנסת של הקבוצות היהודיות אשר רוב חבריהן עזבו את אזור סטמפורד-היל. לאחרונה נמכר לחסידות באבוב בנין 'בית הכנסת החדש' שהיה שייך לזרם המרכזי הלא-חרדי של United Synagogue. חסידות באבוב אף קנתה את בניני בית הספר של הקהילה הלא-חרדית, הסמוכים לבנין בית הכנסת, והקימה במקומם מתחם של מוסדות קהילתיים משלה. חסידות זו, וכך גם חסידויות אחרות באזור סטמפורד-היל, שמרו על נכסיה של האוכלוסייה היהודית בכך שהם לא הצטרפו ליציאה הגדולה של יהודים אל הפרברים ועשו שימוש בהשקעות החברתיות במוסדות יהודיים באזור, שנעשו טרם זמנם.

כיום רוב האוכלוסייה החרדית באזור היא חסידית. אומדן האוכלוסייה החרדית בשנת 2000 שנערך על יד כריסטין הולמן הגיע ל-12 אלף נפש (Holman & Holman, 2001), למרות שבעיתונות יצאו מדי פעם בפעם אישי ציבור בהכרזה כי מדובר באומדן של 15-20 אלף חרדים. כשיצאו לאור נתוני מיפקד האוכלוסין, אשר ניתנה בו האפשרות לציין את ההשתייכות הדתית, נמצא כי רק כעשרת אלפים חרדים מתגוררים בתחום העיריות הקני והרינגיי שבלונדון-רבתי (Office of National Statistics, 2003: DVD 07, Table S149). נראה כי יהודים רבים לא השיבו במפקד על שאלת ההשתייכות הדתית (Graham, 2004a). לכן אני סבור שרצוי לדבוק באומדן של הולמן, המושתת על ספר הטלפונים המפורט של הקהילה החרדית, כאומדן סביר של האוכלוסייה החרדית באזור סטמפורד-היל.

3 החיפוש אחר איזון בין לימוד תורה לפרנסה

כמו בקהילות אחרות במערב, הכניסה הנוכחית למעגל הפרנסה של יותר ויותר גברים חרדים צעירים באזור סטמפורד-היל היא תוצאה של שינוי במאזן בין שתי נורמות השוררות בחברה החרדית לגבי גברים נשואים. הנורמה האחת, השלטת, היא חובת הלימודים התורניים המלאים. האחרת, היא חובת הפרנסה. המאזן בין שתי נורמות אלה נד בעשורים האחרונים. מאז השואה עד ראשית שנות התשעים נרשמה תזוזה לעבר הנורמה של 'תורתו אומנותו'. כל העולם החרדי התגייס לכך, ובכלל זה הקהילה החרדית של אזור סטמפורד-היל על כל זרמיה. האזור התמלא עם הזמן כוללים ובהם מספר גדול של אברכים. גם החצרות החסידיות הקימו כוללים לאנשיהן. רבנים חשובים או נדבנים עתירי נכסים ראו בהקמת כולל לאברכים שליחות ראשונה במעלה. הקהילה החסידית באזור סטמפורד-היל עברה באותן שנים מעין תהליך של 'ליטאיזציה', דהיינו סיגול הנורמות הלימודיות של עולם הישיבות הליטאיות, בדומה לתהליך שעברו החרדים מעדות המזרח (לופ, 2004ב). גם יוצאי גרמניה, וכמובן החרדים-הליטאים היו מעורים בדפוס חיים זה עוד מראשית הדרך, אך עד אותן שנים של שיקום עולם הישיבות הכול נעשה במידה. רק גברים חרדים נשואים, מעטים יחסית, עסקו בלימודים תורניים מלאים בכולל. אלה נכנסו אל מעגל הפרנסה כעבור שנים מעטות. אולם, בעשורים האחרונים, לאחר שהחרדים-הליטאים הרימו את דגל הלימודים התורניים המלאים בכולל במשך כמה שנים לאחר הנשואין, הלכו בעקבותיהם גם החסידים וכך עלה גם בקרבם מעמדו של 'התלמיד-חכם'. עלתה גם קרנו של הכולל כמוסד התורם ל'חיזוק' רוחני של הגברים הצעירים ול'שמירה' עליהם מפני השפעות סביבתיות בתוך מסגרת מסוגרת וטוטלית.

המעבר המסיבי של גברים חרדים צעירים ללימודים תורניים מלאים מאז שנות השבעים התאפשר בשל ארבעה גורמים, שלושה מהם עמודי תווך עליהם מושתתת החברה החרדית מראשיתה:

- **התמיכה המשפחתית** – בחברה החרדית יש תפקיד חשוב לתמיכה של הורים וחמים, המפרנסים את משפחות בניהם וחתניהם, בעודם לומדים בכולל.
- **הנדבנות** – זו יצוקה במסורת ארוכת שנים ונועדה לקידום הלימודים המלאים של 'תלמידי-חכמים'.
- **הסתפקות במועט** – נכונות הלומדים ומשפחותיהם להסתפק במועט ולקבל עליהם את המחסור והמצוקה כחלק מחייהם.

הגורם הרביעי שאפשר את 'חברת הלומדים' החדשה, אף שמקורו מחוץ לחברה החרדית היה למכריע במשקלו ובחשיבותו. הכוונה למערך **התמיכה שמעניקה מדינת הרווחה** בארצות מושבם של רבים מן הלומדים החרדים, למי שנמצא במצוקה כלכלית או אחרת וזכאי להטבה. העיתוי התאים: מדינת הרווחה התפתחה מאוד, במיוחד בשנים שבהן נרתמה החברה החרדית נרתמה עולם הישיבות. אף שתמיכה בחברת הלומדים החרדית לא הייתה בראש מעייניה של מדינת הרווחה היא שימשה בדיעבד אחד מעמודי התווך של חברה זו. הדבר קרה במיוחד בבריטניה בשל היותה אחת מן הארצות שקידמה את מדיניות הרווחה הגיעה לדרגה גבוהה יחסית לאחר דורות של ממשלות לייבור, על השקפת העולם הסוציאליסטית שלהן. יש להדגיש, כי בשונה מישראל אין הממשלה הבריטית עוסקת במסע ל'פרודוקטיביזציה' של האוכלוסייה החרדית הקטנה המתגוררת בתחומה. היא מוטרדת יותר ממיליוני המובטלים בבריטניה, ובמיוחד מאלה שסיגלו לעצמם דפוס חיים של אי-עבודה, לאו דווקא מטעמים של דת כפי שנוהגים חלק מן הגברים החרדים בצעירותם.

כך הפכה הקהילה החרדית של אזור סטמפורד-היל להיות אחת הקהילות הנתמכות ביותר בין הקהילות החרדיות בבריטניה. בקרבה רבו החסידים שלא נהו אחר פרנסות המושתתות על הכשרה מקצועית ולימודים אקדמיים. הכנסתם הייתה נמוכה יחסית והם נכללו במשקי הבית הזכאים לתמיכתה הישירה של מדינת הרווחה. גם מספר הילדים הרב בכל משפחה סייע לכך, שכן ההכנסה לנפש נמוכה עד לזכאות מרבית לקצבאות של מדינת הרווחה. הכנסה נמוכה ומספר ילדים משמשים קריטריונים עיקריים בהגדרת הזכאות לתמיכתה של מדינת הרווחה ומשקי בית של רבים מן הלומדים החרדים עונים על אמות מידה אלה.

מדינת הרווחה הבריטית חשובה במיוחד לקהילת סטמפורד היל בתחום הסיוע בתשלום שכר דירה (Housing Benefit). מדינת הרווחה הבריטית, בגרסתה התאצ'ריסטית המתקנת, שנשארה על כנה גם בעת שהשלטון עבר לידי 'הלייבור החדש', פנתה מאסטרטגיה של בניית שיכונים ציבוריים להשכרה, לאסטרטגיה של תמיכה בתשלום

שכר דירה ישירות למשקי הבית (Malpass, 2000). התשלום מותנה בגובה ההכנסה, במספר הילדים, בהרכב המיני של הילדים המתבגרים, וכמובן בגובה שכר הדירה המאושר לכל אזור ואזור על פי תנאי השוק (Department of Work and Pensions, November 2003). משפחות החרדים עומדות באמות המידה לקבלת 80-90 אחוזים משכר הדירה. באזור סטמפורד-היל, הנמצא במרכז לונדון, שכר הדירה גבוה ביותר ומשפחה חרדית עשויה לקבל מן המדינה סכום של מאתיים עד שלוש מאות ל"ש לשבוע. כך רווח לרבים מתושביה החרדים של אזור סטמפורד-היל והתאפשר להם לדבוק בריכוז הגאוגרפי בעיר הפנימית של מטרופולין לונדון.

תמורות בעמודי התווך של החברה החרדית

לקראת סוף שנות התשעים החלו להתערער עמודי התווך שאיפשרו לאברכים לימודים תורניים מלאים. במדינת הרווחה הבריטית מידלדלים המשאבים, כמו בארצות אחרות. תמיכה החיצונית אינה מבטיחה עוד את עתיד משפחות הלומדים. חמורה עוד יותר היא התמורה שחלה במערכות בתוך החברה החרדית. הדור הנוכחי של הורים וחמים מורכב בעצמו מבוגרי ישיבות וכוללים ואין בידיו ההון הדרוש לממן את לימודי ילדיהם הבוגרים. גם הנדבנים בחברה החרדית אינם יכולים לעמוד בתמיכה במספר הגדל של אברכים בלונדון, במיוחד משום שהם נקראים אל הדגל כדי לשמר את חברת הלומדים הגדולה בישראל הנאבקת אף היא על קיומה. כמו כן, בקרב משפחות הלומדים, והלומדים העתידיים, גובר הספק בנכונות להסתפק במועט נוכח השתרשות תרבות הצריכה המערבית בקהילה החרדית עצמה. למרות שזו נראית מסוגרת ומסתגרת, גם היא סופגת את אורחות החיים בסביבתה, במיוחד את אלה שאינם פוגעים במסורת ובדת אלא נועדו להקל על החיים ואף להנעימם.

נוכח תמורות אלה, הקהילה החרדית באזור סטמפורד-היל מנסה להתמודד עם השאלה כיצד להמשיך ולקיים את מרכיב הלומדים מלאים אשר בתוכה.

תמורות בתמיכת ההורים

בתחילת הדרך התקיימו הלומדים הצעירים מתמיכתם של דור ההורים שלא נשא בעצמו בעול הלימודים המלאים, אך בעידוד מנהיגיו הרבניים, דחף את הדור הבא אחריו אל הישיבה והכולל. הקמתו של גרעין של לומדי תורה התנהלה ללא זעזועים רבים. לדור ההורים היו המשאבים לתמוך בדור הבנים שכן רבים מהם עשו חיל בגאות הכלכלית בעשורים שלאחר מלחמת העולם השנייה.

אולם, כאשר הגיעה שעתם של הנכדים להיכנס ללימודים המלאים בכולל כבר לא הספיקו לכך משאבי הדור הראשון. לבני הדור השני, שלא השכילו לצאת בזמן למעגל הפרנסה לא היו די אמצעים לתמוך בבניהם, אשר על פי הנורמה החרדית היו מחויבים ללימודים תורניים מלאים. הם הצליחו לתמרן בעזרתה של הרשת הנדבנית היהודית והמערכת התומכת של מדינת הרווחה, אם כי לא לעולם חוסן.

המצב נעשה חמור בעת האחרונה, כאשר הדור הרביעי נכנס אל הכוללים. במצב זה כבר אין מי שיעזרו במסגרת המשפחתית. נוכח הקשיים, החלו הורים של בנים, ובמיוחד של בנות, לגייס תרומות על מנת לאפשר 'הכנסת כלה', ביטוי שפירושו בעיקר גיוס משאבים כדי שהורי הכלה המיועדת יוכלו לעמוד ולאפשר לחתן המיועד להקדיש את עצמו ללימודים מלאים. אלא שגם מקורות כספיים אלה מוגבלים.

על פי המצב החדש, התמיכה המשפחתית אינה יכולה להבטיח עוד את קיומה של חברת לומדים ויש לחפש מקורות מימון אחרים. על מצב משברי זה התריע מנחם פרידמן בשעתו (1991), והתרעה זו תקפה ביתר שאת באשר לחברה החרדית בישראל.

תמורות בתמיכת הנדבנים החרדים

נדבנות היא מוסד עתיק יומין במסורת היהודית בכלל ובמסורת החרדית בפרט. כאשר קמה תנועת הישיבות בליטא במהלך המאה התשע עשרה היא גייסה את הפילנתרופיה היהודית למימוש הרעיון של תמיכה בתלמידי ישיבות. לא רק הקהילה המקומית נקראה לדגל בקרבה אלא גם יחידים המתגוררים בקהילות מרוחקות. הכול גויסו לתרום למען האדרת תורה בישראל על ידי 'תלמידי-חכמים'. במחצית השנייה של המאה העשרים, יהודים אמידים ו'עמך בעלי-בתים' הצטרפו בהתלהבות למשימה של בנין מחדש של עולם הישיבות שחרב. כאשר בעקבות הישיבות הלכה והתרחבה גם תופעת הכוללים שוב גויסה הנדבנות היהודית. בכך אין החברה החרדית ייחודית. פילנתרופים לא-חרדים תורמים מלגות לסטודנטים הלומדים לתואר ראשון, שני ושלישי, ויש להם צידוק חברתי וכלכלי לעשות כן. פילנתרופים חרדים עושים זאת על ידי תמיכה בבחורי ישיבות ואברכי כוללים, ויש להם גם צידוק דתי לכך. אבל המשא היה כבד מדי. המספר של הלומדים המשיך לגדול, במיוחד בישראל, וכספי התרומות אינם מצליחים לענות עוד על הכמות המבוקשת, בשל גידול ניכר במספר הנתמכים.

נתגלעו בקיעים במערכת התמיכה גם משום הכמות המוצעת של משאבים אלה קטנה מדי פעם בפעם בשל תנודות כלכליות. כל משבר עולמי או ארצי משפיע על יכולתם של נדיבים להפריש 'מעשר' מרווחיהם. המתרימים, מגייסי הכספים, עומדים מול תופעה זו בשנים האחרונות, לא רק באזור סטמפורד-היל. גיוס תרומות לכוללים היה לנטל בשנים

האחרונות ואברכים אינם יכולים לצפות כי ימשיכו לקבל במלואה את מלגתם. יש בהם הנאלצים להסתפק בחצי מלגה ואחרים נאלצים לחפש מקורות מימון נוספים, למשל, באמצעות תעסוקה מכניסה.

תמורות בהתספקות במועט

עמוד התווך השלישי שסייע לשמר מספר גדול של לומדים מלאים בתוך החברה החרדית היה הנכונות להסתפק במועט. נכונות זו הייתה אחד הבסיסים האידאולוגיים שאיפשר הצטרפות של כה רבים לצורת חיים שנגזר בה קיום בדוחק כלכלי. בקהילות החרדיות היושבות בכרכי המערב, וכך בלונדון ובניו-יורק, מתרבים הסימנים כי תרבות הצריכה, שהיא כה שכיחה ודומיננטית בחברה שמסביב, יהודית ולא-יהודית, מצאה את דרכה גם אל החברה החרדית, כולל זו שבאזור סטמפורד-היל. משקי בית חרדיים, ובמיוחד הצעירים שבהם, רוצים חיים נוחים, במיוחד בתחום הדיור, המזון, הלבוש והבילוי, במסגרת סגנון החיים החרדי. במיוחד גוברת הציפייה של חלק גדל והולך של הזוגות הצעירים לקבל מהוריהם 'סידור מלא' בתחום הדיור, על מרכיבי הריהוט והציוד הביתי. גם ה'שמחות' של משפחות חרדיות – אירוסים, חתונות וטקסי ברית – נעשים מתוחכמים יותר ומהודרים. בעלי השמחה מבקשים להרשים ולשמח את הקרואים, ולהפגין בהזדמנות זו עוצמה כלכלית. התגברות תרבות הצריכה בקרב חרדים מתקשרת גם ליציאת רבים מהם לפרברים, כפי שהתרחש בארצות הברית, ולאחרונה גם בישראל. המעבר לפרברים מביא עמו לא רק מחיר נוח של הדיור אלא גם השתקעות בסביבה בה תרבות הצריכה היא דומיננטית, ומגבירה את הצורך בהכנסה גדולה. חסיד שמקורו במונסי, פרבר רחוק של העיר ניו-יורק, והעובד כזבן בחנות בסטמפורד-היל, ידע להגיד על כך דברים:

במונסי האנשים הם אחרים מאשר בבורו-פארק (שבברוקלין) ובסטמפורד-היל. שם הם מתעניינים בחיים נוחים ויש להם סגנון חיים יותר חופשי, בכל זאת משהו אחר מכאן.

עם התגברות התרבות הצרכנית עולה מחדש קרנו של ה'בעל-בית' החרדי. בעת שדרך כוכבו של ה'תלמיד-חכם' בחברה החרדית, עם הכינון מחדש של עולם הישיבות, הועם זוהרו של ה'בעל-בית' החרדי. מי שמעמדו נשאר על כנו היה הגביר עתיר הנכסים התומך במוסדות דת וחינוך ובארגוני צדקה. ה'בעל-בית' – איש העסקים או בעל המקצוע הקטן הוסט לפינתה של החברה החרדית ותרם בצנעה את חלקו בקימום עולם התורה שחרב. אולם, בשנים האחרונות שוב עלתה קרנו משום שהוא מציע להשלים את מה שחסר בתמיכה הציבורית.

מעבר להסבר תיפקודי זה על חלקו של ה'בעל-בית' החרדי בהתמודדות עם המשבר הנוכחי יש גם שידוד מערכות ברמה הנורמטיבית. צעירים חרדים רבים משתעשעים בין שיעור לחברותא בדיבורים כיצד יצברו במהירות הכנסה רבה שתוציא אותם בהינף יד מן המיצר. גם הם רוצים להיות 'בעלי-בתים'. הם שואפים לחיים חומריים טובים ולמעמד חברתי בקהילתם ומקוים להשיגם על ידי אמצעי תשלום ולא דווקא באמצעות שקידה מתמדת על לימודים תורניים. אמצעי תשלום אלה, הם יודעים, יבואו אליהם מכניסה למעגל העבודה ולא מהמשך הלימודים בכולל.

תמורה זו בדפוסי הצריכה, על כל גוניהם, היא הדוחפת גברים חרדים להעריך מחדש את המאזן בין נורמת לימודים תורניים מלאים לבין נורמת חובת הפרנסה. אלא שנורמת הפרנסה אינה קוראת עתה אך ורק למלא את צורכי הקיום הבסיסיים אלא גם צרכים חדשים הכרוכים בדירה נאה וכלים נאים, שלא לדבר על מלבושיה ועדייה של אישה נאה. עמדתי על תופעה זו גם במחקרי באזור העיר ניו-יורק (גונן, 2000). אומנם, בסטמפורד-היל החסידית עדיין שוררות הצניעות וההסתפקות במועט ברטוריקה המצויה ובהתנהגות כלפי חוץ אך בחיים המעשיים, בעיקר בפנים הבית, רשימת המוצרים והשירותים המבוקשים מתארכת והולכת ואי אפשר לממשה באמצעות מלגות וקצבאות דחוקות שמקבל תלמיד בכולל.

תמורות במדינת הרווחה הבריטית

עד עתה לא עמדה החברה החרדית בבריטניה בפני תמורות מחמירות במערכת מדינת הרווחה הבריטית. חלק גדול של משקי הבית החרדיים באזור סטמפורד-היל ממשיך לקבל סיוע כלכלי ממדינת הרווחה הבריטית, באמצעות קצבאות ילדים (Child Benefit), השתתפות נדיבה בשכר הדירה (Housing Benefit), תמיכה בהכנסה נמוכה (Income Support), סיוע כספי לעובדים חלקיים (Working Tax Credit), וכן עזרה לקבוצות מסוימות באוכלוסייה: נכים, אלמנות, וקשישים. תשלום קצבאות ילדים והשתתפות בשכר הדירה הן שתי התכניות החשובות ביותר בקרב חרדים באזור סטמפורד-היל.

בסקר שנערך בשנת 2001 בקרב הקהילה החרדית באזור נמצא כי 62 אחוזים ממשקי הבית מקבלים קצבאות ילדים (Holman and Holman, 2002: 59). בשאר משקי הבית הילדים כבר בגרו או שאין בהם ילדים. שיעור משקי הבית המקבלים מן המדינה השתתפות בתשלום שכר דירה היה כ-70 אחוזים. שיעור מקבלי תמיכה בהכנסה נמוכה ('הבטחת הכנסה' בישראל) היה 18 אחוזים. מדובר בשיעורים המייצגים את כל משקי הבית החרדיים. יש להניח כי שיעורים אלה גבוהים יותר בקרב משקי הבית של הדור הצעיר, בהם רב חלקם של האברכים. לא פלא הוא כי בשיחותיי עם אנשים שמעתי

התבטאויות המתארות את בריטניה כ'מדינת חסד'. מרואיינים ששוחחתי איתם על נושא הסיוע הממשלתי בשכר דיור ועל שיעור המקבלים אותו בקרב משקי הבית החרדים אמרו לי בהחלטיות: "אחרי החתונה כולם מקבלים". הם התכוונו למשקי בית הצעירים שהם מכירים. היו שהצביעו על הידע הרב שהצטבר בחברה החרדית על הדרכים בהן ניתן לפנות בהצלחה אל מוסדות הסיוע. 'אגודת ישראל' הקימה משרד ייעוץ מיוחד למגשי הבקשות לסיוע ממדינת רווחה.

בעת האחרונה מחלחלת ההכרה ש'לא לעולם חסד'. מערכת מדינת הרווחה החלה להכביד על כלכלותיהן של מדינות במערב. הלוך הרוחות, המוצא את ביטוי בצעדי מדיניות מעשיים, קורא לצמצם את ממדי התמיכה הרבה הניתנת לזכאים. נעשים צעדים לעידוד מובטלים להיכנס למעגל העבודה ולהקטין את ממדי התמיכה הכספית לאלה שאינם עובדים. מוצעות תכניות להכשרה מקצועית כדי להגביר את כושר ההשתכרות. בבריטניה, בה התמיכה בשכר דירה הרקיעה שחקים, מתאמצים להעביר יותר ויותר משקי בית משכירות ציבורית לבעלות על דיור. בתוך כך נעשים מאמצים לאיתור מעשי רמייה ולצמצום. יש קולות בחוגים ממשלתיים ואחרים, הקוראים לצמצם בתמיכה זו נוכח העול הכבד. למשל, באחד באוגוסט 2001 דיווח העיתון היומי גארדיאן (The Guardian) כי:

Ministers want to scrap this system by forcing all tenants of working age to pay something towards the cost of their rent, as in most other European countries. This plan is designed to reduce state dependency and encourage tenants to shop around for cheaper housing.

ממדי האוכלוסייה התלויה בהטבת הדיור בעיבורן של ערים בריטיות רבות הם עצומים. כל צמצום ברמתה של הטבה זו עלול לגרום זעזועים חברתיים ופוליטיים בבריטניה. שינויים מבניים בהדרגה, ואם יחולו – האוכלוסייה החרדית באזור סטמפורד-היל תיאלץ לכלכל את צעדיה מבראשית.

העיסוק בעתידה של מדינת הרווחה הבריטית מעורר חשש בקרב הקהילה החרדית אף כי תמיכה זו עדיין לא ניזוקה באופן משמעותי. הקהילה החרדית תלויה במשאבים של מדינת הרווחה הבריטית בממדים ניכרים, בניגוד לדעה הרווחת בישראל כי "רק כאן המדינה דואגת לחרדים ואילו בחוץ לארץ הם יוצאים לעבודה משום שהמדינה לא מפרנסת אותם". אברכים שהגיעו לחיות בלונדון למדו עד מהרה כמה נדיבה מדינה זו אפילו בהשוואה לישראל, בה יש לאוכלוסייה החרדית השפעה פוליטית ובה אברכים מקבלים מלגת לימודים מן המדינה. אמנם אין מלגת לימודים לאברכים בבריטניה, כשם שאין המדינה תומכת בבתי ספר חרדים שאינם נוהגים על פי תכנית הלימודים הלאומית, אך יש מלגת דיור נדיבה, מלגת ילדים ואף מלגת אבטחת הכנסה, באופן המאפשר קיום

מינימלי והתפנות ללימודים מלאים של הגברים הצעירים הנשואים. כל שינוי במערך זה של תשלומי המדינה עלול לערער את האיזון העדין בו נתון חלק מן המשפחות של האברכים הצעירים.

גידול בהוצאות המחיה

הקהילה החרדית באזור סטמפורד-היל עומדת לא רק בפני הצטמצמות יחסית של משאבי התמיכה – קרי ההכנסות – אלא גם בפני הוצאות כבדות. יוקר המחיה בבריטניה בכלל ובלונדון בפרט מוכרים לכל מי שמבקר בכרך זה ונדרש לשלם בעבור שירותיו, במיוחד בתחום הדיור. אולם גם בתוך החברה החרדית פועלים גורמים מבניים ותרבותיים המביאים להגדלת הוצאות המחיה, ובהם ההוצאות הכבדות על חינוך חרדי (שאינן מכוסות על ידי המדינה), ההוצאות הרבות על קיום אורח חיים חרדי ובעיקר צריכת מזון כשר, הוצאות על נסיעות תכופות למרחקים כדי להשתתף באירועים משפחתיים, הוצאות על בנים שיוצאים ללמוד בשיבות רחוקות והוצאות על בנות שיש להכין בעבורן נדוניה מכובדת, גם אם אין מדובר בחתן אברך המתמסר ללימודים מלאים בכולל. הגידול בהוצאות אלה מעצים את ההשלכות הנגזרות מהצמצום בבסיסי התמיכה המקיימים את החברה החרדית ואת ציבור אברכיה.

הגידול בהוצאות של מגורים בלב הכרך הגדול

המצוקה בקרב החרדים באזור סטמפורד-היל גברה בשנים האחרונות גם בשל הנסיבות הגאוגרפיות של מגוריהם. הם מתגוררים ב'לונדון הפנימית', במקומות שבהם מחירי הדיור גבוהים בהשוואה לפרברי הכרך. משפחותיהם גדולות ונזקקות לשטח מגורים גדול יחסית. לעומת קבוצות תרבותיות אחרות המתגוררות באותו חלק של לונדון, החרדים ברובם אינם פונים למאגר הגדול של דיור ציבורי בשכירות המנוהל על ידי העירייה המקומית. זאת משום שמנגנון ההקצאה של דיור ציבורי אינו מאפשר בחירה חופשית ונוהג על פי הזמינות של יחידות דיור פנויות בלבד. כך אין לדיירים חרדים הבחירה להיכנס לשיכון ציבורי המצוי בתוך הריכוז החרדי בצפון הקני. החרדים נמנעו מכניסה לשיכונים הציבוריים גם בשל הטרדות כלפי קבוצות מיעוט 'אחרות' מצידה של קבוצת הרוב האנגלית (Commission for Racial Equality, 1987; Harrison & Davis, 2001: 141). נוסף על כך גם הנוהג של הקצאת יחידות דיור בשיכונים נחותים לקבוצות מיעוט אלה על ידי דרגים נמוכים במינהל של השיכון הציבורי (Henderson & Karn, 1984). בשל גורמים אלה נזקקים החרדים, במיוחד משקי הבית הצעירים, לשכור דיור במגזר הפרטי,

בשיעור רב בהרבה בהשוואה לקבוצות מיעוט אחרות. מאחר שהביקוש שלהם מتركז באזור שבו מתקבצת האוכלוסייה החרדית שכר הדירה שהם משלמים גבוה יותר מאשר באזורים אחרים.

על מצוקתם של משקי הבית החרדיים באזור סטמפורד-היל מכבידה גם העובדה כי אזור מגוריהם נמצא בסמיכות לאזורים המבוקשים בעת האחרונה על ידי בני מעמד הביניים בשל הנטייה הגוברת של מעמד זה להתגורר ב'לונדון הפנימית', גם אם מדובר במבנים ישנים ואולי דווקא בשל כך (Butler, 1997). בעשורים האחרונים נסקו על כן מחירי הדירות באזור סטמפורד-היל והפכו את המגורים בשכונה לקשים מנשוא מבחינה כלכלית, במיוחד למי שהכנסתם מצומצמת. המנגנון הנדיב של הטבת דירה, המאפשר לחרדים להמשיך לגור כקהילה מרוכזת בלב הכרך הגדול, אינו עומד עוד בעלויות הנמשכות בשכר הדירה. שוב עולה השאלה אם הקהילה החרדית באזור סטמפורד-היל יכולה לקיים את עצמה בטבורו של הכרך במשאביה הדלים ובה-בעת להמשיך ולקיים חברת לומדים גדולה בתוכה.

שאלה זו נשאלה בעבר כאשר קבוצה חרדית ביקשה להקים באופן מאורגן קהילה חדשה בשנלי (Shenley), פרבר רחוק מצפון ללונדון, ליד העיר סנט אלבנס (St. Albans). היה בכך אולי ניסיון לחקות את המאמץ של קבוצות חרדיות בישראל ובאזור ניו-יורק לצאת למגורים בפרברים כדי לעמוד ביתר קלות בהוצאות המגורים ולבנות לעצמם ריכוזים גאוגרפיים חרדיים משלהם. באותם ימים, של ראשית שנות השמונים נסגרו בתי חולים פסיכיאטריים והפכו לבנייני מגורים במחיר נוח מאד לרוכשים. גם החרדים ניסו לנצל את ההזדמנות. אך הניסיון בשנלי נכשל. המרואיינים חלוקים בדעתם בנוגע לנסיבות. שהיו בצורה זו או אחרת נוגעים בדבר או מבינים בו. היו שתלו את אי ההצלחה בביצוע לא נכון של המיזם. היו שהעלו כהסבר את ההתנגדות של אנשי הפרברים, כולל יהודים, לחדירה של יהודים 'אחרים' אל אזור מגוריהם. היו שקשרו את הכישלון בתהפוכות במשק ובמדיניות הממשלה. היה גם מי שסבר שלא היה ביקוש למעבר בקרב החרדים של אזור סטמפורד-היל:

היו מעט מאד אנשים שהיו מוכנים ללכת לשנלי. זו הייתה הבעיה. לאנשים בסטמפורד-היל יש הכול: מבחר בתי כנסת, בתי ספר וחניויות. יש להם כאן משפחות וחברים. יכול להיות שיבוא זמן שיהיה כאן קשה יותר ואז ישתנה המצב.

בראשית 2005 הסתמנה התעניינות מחודשת בהקמת שכונה בפרברים הרחוקים של לונדון. הפעם בעיר מילטון קינס (Milton Keynes). ממשלת בריטניה נקטה יוזמה לבנות יחידות דירה רבות בדרום מערב המדינה כדי להגדיל את ההיצע ולמנוע עלייה ניכרת במחירי הדירות במטרופולין של לונדון. גורמים בחברה החרדית החלו לבחון את האפשרות

להקים שיכון של כמה מאות יחידות דיור בעבור אוכלוסייה חרדית. בעת כתיבת הדברים, פעילות זו היא עדיין בגדר צעדים ראשוניים בלבד אך יש בכך כדי להוכיח כי חלק מהפעילים בחברה החרדית הוגים ברעיון לפרוץ אל מחוץ אזור סטמפורד-היל כדי להקל על זוגות צעירים ועל הוריהם להשיג דיור במחיר סביר.

עם זאת יש להדגיש כי המנהיגות המקומית – רבנים ומנהלי מוסדות – ממשיכים לתמוך בחיזוק אחיזתה של קהילתם באזור עצמו. ויש להם סיבות משלהם. האזור הפך ל'טריטוריה' חרדית בה ניתן להבטיח את המשך קיומה של חברה חרדית, על מוסדותיה באמצעות פיקוח חברתי פנימי המתאפשר בתנאים של ריכוז גאוגרפי. יציאה לאזורים חדשים עלולה לאיים על ההמשכיות של הקהילה ושל מוסדותיה הנוכחיים. 'אגודת השיכון של אגודת ישראל' (Agudas Israel Housing Association) פועלת באזור סטמפורד-היל זה כמה שנים כדי להגדיל את היצע הדיור לחרדים בתנאים של שיכון ציבורי, וזאת כאמור משום שהשיכונים הציבוריים הרבים הקיימים בתחום עיריית הקני אינם, בלשון המעטה, מסבירי פנים לתושבים חרדים. היה בזאת גם ניצול הזדמנות שנפתחה במגזר השיכון הציבורי עבור אגודות שיכון של קבוצות אתניות בתמיכה ניכרת של הממשלה (Jacob, 1999: 132; Malpass, 2000: 183).

על אף המאמצים להמשיך ולהיאחז באזור סטמפורד-היל, יש יחידים שבכל זאת מנסים להתמודד עם סוגיית המגורים היקרים באזור זה ויוצאים עם בני משפחותיהם לתור אחר מקומות אחרים. יש היוצאים אל הפרברים הקרובים בצפון מערבה של לונדון – גולדרס-גרין ושכונותיה – ומקימים גרעינים חדשים של אוכלוסייה חרדית. ואולם, הם מקלים רק במעט על מצוקתם. אלה המרחיקים אל הריכוז החרדי בברוטון-פארק אשר בפרבריה של מנצ'סטר מוצאים שם דיור זול בהרבה.

לסוגיית האיזון הנורמטיבי בין לימודים תורניים לפרנסה, יש לקח חשוב בתופעת היציאה של יחידים למקומות מגורים אחרים הנעשית ביוזמה פרטית ולא בהנהגתם של רבנים ומנהיגים אחרים. הדבר מעיד כי היחיד החרדי הוא בעל עצמאות של הכרעה כשמדובר בסוגיות חיוניות בחייו, אחת מהן היא הפרנסה. אם יש לו את היכולת להחליט לעזוב את מקום המגורים והקהילה יש לו כנראה את היכולת להכריע בסוגיית העיתוי של הבחירה בפרנסה. אני מדגיש את נושא העיתוי כי לדעתי, זה העניין העיקרי על הפרק בקהילה החרדית של אזור סטמפורד-היל: כמה זמן להמשיך וללמוד בכולל? שנה, שנתיים, שלוש או ארבע, או יותר?

גידול בהוצאות החינוך החרדי

אל הוצאות הדיור הגבוהות מצטרפות ההוצאות על חינוך הילדים. בשל הביקוש לחינוך חרדי ייחודי, הנקי מהשפעות של מערכת החינוך הציבורית, נוטלים משקי הבית החרדיים על עצמם הוצאות כבדות לקיים מוסדות חינוך. ההוצאה על מוסדות אלה בקהילת סטמפורד-היל היא כבדה במיוחד בשל הפיצול הרב לחצרות חרדיות המבקשות כל אחת לקיים את מוסדות החינוך המיוחדים לה. באזור פועלים 14 תלמודי תורה (ת"ת) לפחות, המהווים את תשתית החינוך היסודי של בני ברק וברונו התרבות החרדית. רוב הת"תים הם של חסידויות, כמתחייב מן ההרכב הנוכחי של האוכלוסייה באזור: באבוב, בעלז, ויז'ניץ, סאטמאר, ליובאוויטש, סקווירא, אך פועלים גם תלמודי תורה אחרים שאינם קשורים לחסידויות והבולט בהם הוא תלמוד תורה יסודי התורה (North London Shomer Shabos Telephone & Business Directory, 2003). בשל סירובם להצטרף לתכנית לימודי החובה (National Curriculum) שנקבעה על ידי משרד החינוך הבריטי, מוסדות חינוך אלה אינם זוכים לתמיכה כספית של המדינה (Valins et al., 2001). מעל הת"תים מצויים באזור סטמפורד-היל נדבכים של ישיבות קטנות ושל ישיבות גדולות שגם הן מכבידות על תקציבו של משק הבית החרדי. לאלה יש להוסיף את המסלול הנפרד של בתי ספר לבנות אשר גם אותו מממנים ההורים. רק בעת האחרונה מסתמנת הקלה עקב הכרה של המדינה באחד מבתי הספר לבנות הפועל באזור כמה עשרות שנים ('סודי התורה לבנות'). שונה המצב במערכת החינוך היהודי בפרברים הצפוניים-מערביים, בגולדרס גרין ושכונותיה, שם בתי ספר יהודיים מלמדים על פי שילוב של לימודי קודש ולימודי חול, כנדרש בתכנית הלימודים הלאומית (National Curriculum). אי לכך בתי ספר אלה, המוגדרים Voluntary Aided, מקבלים סיוע כספי חלקי מן המדינה.

גם המנהג לשלוח בנים לישיבות רחוקות בבריטניה או בישראל ובארצות הברית הוא סעיף כבד בסל ההוצאות של המשפחה החרדית. ישראל היא היעד המועדף על אלה המבקשים לתת לילדיהם את החינוך הישיבתי הטוב ביותר והמתאים לקבוצתם. "זו ארץ הקודש", אמר לי אב המשלם טבין ותקילין כדי שבניו ילמדו בישראל ומוסיף, "חשוב לי שהילדים שלי ילמדו בארץ. ללימודים שם טעם אחר לחלוטין". מצאתי כי התופעה נפוצה מאד בחסידות בעלז: רבים מבניה יוצאים בגיל 16 ללמוד בישיבה גדולה של חסידות זו בירושלים וכן בישיבות בעלז הגדולות בערים אחרות בארץ, בהן בני-ברק וחיפה. רוב האנשים אשר ראיינתי סיפרו כי בשלב הבחירות בחייהם בילו כמה שנים בישיבה בישראל.

נוהג זה של לימודים בישיבות רחוקות מעבר לים כרוך בהוצאות אשר הורה שהוא אברך או היה לא מזמן אברך, ואינו צאצא של משפחה עשירה, אינו יכול לעמוד בהן אלא אם

הוא מחליט בעת המתאימה לצאת אל מעגלי הפרנסה ולצבור הכנסות ליום פקודה, לעת בה בניו יתחילו לנוע על פני כדור הארץ אל הישיבות החרדיות הנכספות. מכאן שהרצון להבטיח את חינוך הילדים עשוי להוות גורם חשוב בהחלטה לצאת מן הכולל אל מעגל הפרנסה מבעוד מועד.

גידול בהוצאות נסיעה ברחבי 'העיירה החרדית הגלובלית'

כמו חרדים רבים ברחבי העולם גם תושבי החרדים של אזור סטמפורד-היל מרבים לנסוע למקומות רחוקים כדי להשתתף בשמחות או באבל. מנהג זה כרוך בנסיעות, לעתים למרחקים ארוכים מאד בשל הפיזור הגלובלי של משפחות מורחבות ומחותנות רבות. כמו כן, כמקובל בקהילות חרדיות, התושבים החרדים של אזור סטמפורד-היל מקיימים לעתים קרובות מצוות ביקור בארץ ישראל, בין אם אצל רבי גדול או אצל קרובי משפחה. התופעה הזאת עושה את החברה החרדית לאחת החברות הגלובליות ביותר. קרובי משפחה ישירים הנמצאים במקומות מרוחקים בארבע כנפות תבל מצויים כמעט בכל משפחה חרדית באזור סטמפורד-היל.

שלושה גורמים עיקריים עומדים ביסודה של גלובליות רבה זו של חברה, שהיא מסורתית באופיה ומצויה בשולי המודרנה. גורם מעצב חד פעמי היה ההתפזרות הנרחבת של שרידי השואה ממזרח אירופה וממרכז אל עבר ערים שונות ברחבי העולם, בעיקר בישראל, בצפון אמריקה ובצפון מערב אירופה, אך גם בדרום אמריקה ובאוסטרליה. באותה עת עוצבה התשתית הגאוגרפית הגלובלית הנוכחית של האוכלוסייה החרדית. קהילות חרדיות גדולות נמצאות בערים הגדולות של מזרח ארצות-הברית, בטורונטו ובמונטריאול, בבואנוס-איירס, באנטוורפן ובלונדון.

על תשתית גאוגרפית גלובלית זו פועל גורם השידוכים, בדרך כלל בתוך חוג המכרים או החסידות. על מנת לאפשר נישואים בתוך הקבוצה התרבותית קהילה קטנה זקוקה להרחיב את התחום הגאוגרפי של החיפוש אחר מועמדים מתאימים. כאשר בת להורים חרדים מגיעה לפרקה יוצא קול קורא חוצה אוקיינוסים והתהליך עשוי להוביל לשידוך בין מי שגרה בלונדון או באנטוורפן עם מי שגר בסידיני או בבואנוס-איירס, ומי שגרה בניו-יורק עם מי שגר בירושלים או בבני-ברק. זיווג כזה הופך כל אירוע משפחתי לאירוע גלובלי הבא לידי ביטוי בנסיעות הלך וחזור, כשכל משפחה באה בהרכב מורחב, כנהוג בחברה החרדית.

אצל החסידים חשובה גם הנסיעה אל האדמו"ר או הרבי. תופעה זו מקובלת אצלם מקדמא דנא במזרח אירופה, אלא שבאותם ימים היו נוסעים בעגלה אל מעבר ליער או לנהר. כיום טסים אל הרבי נערכת למרחק של אלפי קילומטרים. כשנוסעים אל הרבי לא

בהכרח מצטרפת המשפחה אבל אם האדמו"ר מתגורר במקום שיש קרובי משפחה מדרגה קרובה – יש כבר סיבה טובה לצרף לנסיעה את בני המשפחה.

ישראל כמוקד ב'עיירה החרדית הגלובלית'

מדינת ישראל היא אבן שואבת לביקורים של האוכלוסייה החרדית מכל העולם. אמנם אחוז גבוה של האוכלוסייה החרדית בעולם מתגורר בישראל ולכן כמעט לכל משפחה חרדית עשויים להיות קרובים בישראל, אלא ששמור לה מקום מיוחד כארץ הקודש שיש לכבדה בביקור משפחתי מדי פעם בפעם, יותר מן המקובל לבקר בארצות אחרות. 'העיירה הגלובלית' של חסידי בעלז עורכת 'יריד שנת' בירושלים ובתי המלון הפונים אל השוק הזה – מלאים. חסיד בעלז אמר לי כי הוא נוסע בכל ראש השנה אל הרבי בירושלים וכי יש חסידי בעלז שנוסעים אף פעמיים בשנה. אחרים מסתפקים בפעם בשנתיים. הכול בהתאם ליכולת הכלכלית.

אולם לא רק בשל נסיעות לרבי רבים מבקרים בישראל. יש בה גם הריכוז הגדול של ישיבות וכוללים ובני המשפחות באים מחוץ לארץ לבקר את בניהם הלומדים בארץ. יש חרדים רבים העולים להשתקע בישראל בשנים האחרונות על מנת להגשים מצווה וחלום. גם הם מצטרפים כגורם המחולל נסיעות של הוריהם ובני משפחתם האחרים.

חשיבות מיוחדת יש לישראל גם בתהליך השידוכים. מי שלמדו באותה ישיבה בישראל בתקופה המעצבת והמכוננת של חייהם רוקמים ביניהם קשרי חברות, וכעבור שני עשורים לערך הם תרים אחר בן או בת זוג ליוצא חלציהם בקרב חבריהם בעיירה החרדית הגלובלית.

המרקם של הרשת הגלובלית מעיד על קשר פנימי הדוק המתאים לחברה מסורתית שמתקיימת במערך מקומי של קהילות כעין כפריות או 'עיירות'. החברה החרדית אינה מוותרת על הקשר הזה אפילו כשהיא פרוסה על פני מדינות רבות בעולם. באמצעות התחבורה האווירית והתקשורת האלקטרונית היא הקימה לעצמה עיירה גלובלית. אלא שכדי לקיים אותה צריך לשלם, וכך אנו חוזרים לסוגיית הגידול בהוצאות. כשאברך שאינו מתפרנס אינו יכול להרשות לעצמו הוצאות שכאלה הוא מתחיל להרהר איך הוא עובר לשורות ה'בעלי-בתים' בלי לחטוא בביטול תורה.

תמורות באיזון בין חובת הלימודים התורניים לחובת הפרנסה

ואכן, הבקיעים שהחלו להיווצר בעת האחרונה במדינת הרווחה חידדו בקהילה החרדית של אזור סטמפורד-היל ביתר שאת את השאלה כמה שנים עוד יוכלו גברים צעירים להקדיש את עצמם ללימודים תורניים מלאים כאשר התמיכה מצטמצמת מכל עבר. שאלה זו מתחדדת בה-בעת גם בקהילות חרדיות אחרות, בישראל ובארצות אחרות.

האוכלוסייה החרדית בלונדון מתחילה לחשוש נוכח התרחיש שעולה מדי פעם בפעם בתקשורת, ועובר מפה לאוזן, כי תמו ימי העדנה, וכי יש לפתח מקורות תמיכה חלופיים.. המנהיגות החרדית אינה מתבטאת בפומבי בעניין זה. היא מחויבת הצהרתית לאורח החיים של 'תורתו אומנותו' ואינה מכוונת בגלוי את הציבור החרדי אל נתיבים שיקלו בעתיד על המצוקה המאיימת על חברה זו.

הקהילה החרדית של אזור סטמפורד-היל מבשילה, לפיכך, לקבלת החלטות אינדיבידואלית של גברים צעירים האומדים את הצרכים ומעריכים את הסיכויים והסיכונים. גברים חרדים רבים באזור סטמפורד-היל מבינים כי כדי להמשיך ולקבל תמיכה כלכלית נגזר עליהם להמשיך לחיות במצוקה. כל אחד מהם, בדרכו ובעיתוי משלו מחליט מתי וכיצד יפנה אל דרך הפרנסה. בשקט ובצנעה, ולא תמיד בברכת רבנים אלא בהסכמה בשתיקה, נכנסים רבים למעגל העבודה.

המציאות הכלכלית של הוצאות מחיה גוברות מצד אחד והשתרשות תרבות הצריכה מצד אחר, ולצדן – חוסר רצון להקדיש את כל זמנם ללימודים תורניים, עודדו גברים צעירים חרדים לחפש לעצמם איזונים חדשים בין לימוד תורה לפרנסה וכך פוחת מספר החרדים שתורתם אומנותם עד תום. רוב הגברים הצעירים מסתפקים בשנים מעטות של לימודים תורניים מלאים לאחר נישואיהם ולאחר מכן הם פונים אל מעגל הפרנסה.

4 האברך המלא – תורתו אומנותו

הלומד המלא, ה'תלמיד-חכם' ש'תורתו אומנותו', הטיפוס שעומד ביסודה של 'חברת הלומדים', שהוגדרה לראשונה בספרות המחקרית על ידי פרידמן (1991). הוא זה שמקדיש את כל זמנו ללימוד תורה בעוד האחרים – האישה, ההורים, החמים, תורמים ונדיבים, וכן מדינת הרווחה הבריטית – עמלים כולם לתמוך בפעילותו זו, אם מרצון ואם מכורח הנסיבות.

עליית קרנו של אידאל ה'תלמיד-חכם'

בעשורים האחרונים התעצם אידאל ה'תלמיד-חכם' בקרב האוכלוסייה החרדית בעולם. בקרב האוכלוסייה החרדית בלונדון באזור סטמפורד-היל הובילו מגמה זו הזרם הליטאי ויוצאי גרמניה. אנשים מבוגרים שחיו באזור עוד בפרוס מלחמת העולם השנייה וגם בשני העשורים לאחריה, העידו כי דפוס החיים הרווח באזור היה של כניסה לעבודה אחרי השלמת לימודי הישיבה. מעטים נשארו זמן ארוך בכוללים בשעתם. בשנות השבעים השתנתה המגמה וגדל מספר הגברים החרדים שפנו ללימודים תורניים בכולל.

יש כמה הסברים בספרות המחקרית לעניינה של מגמה זו.

'התזוזה לימין'

אחד ההסברים מתייחס לתופעה כללית של 'התזוזה לימין' (the move to the right), כפי שהיא מכונה בצפון אמריקה (Heilman & Cohen, 1989). בקרב האוכלוסייה הדתית והחרדית בארצות שונות גבר הרצון להקפיד על אורח חיים דתי ואחד הביטויים העיקריים לכך היה לימודים תורניים מלאים. השורשים לכך נעוצים בתקופת התלמוד בבבל אולם שיעור העוסקים באופן מלא בלימוד תורה היה מצומצם למדי ואורח חיים זה

נשמר למצוינים ולמתמסרים. בתקופה המודרנית אפילו המספר הקטן של יחידי סגולה אלה נאלץ להתמודד עם פיתוי 'הסחף' אשר גרף תלמידי ישיבות ואברכים אל המודרנה, אל ההשכלה ואל העיסוק בפרנסה. בעקבות השואה, היו שצפו את קץ תופעת הישיבות והחברה החרדית הישנה שנחרבה כמעט כליל. אך לא כך היה הדבר. מאמץ עיקש של רבנים ופעילי ציבור הצליח להחזיר עטרה אשכנזית ליושנה. התרחשה תחייה מופלאה של עולם הישיבות ונוספו לו גם הכוללים. רבנים שהגיעו ממזרח אירופה ללונדון השתקעו בה ועשו רבות כדי להכביר לימודי תורה מלאים בקרב צאן מרעיתם. הם עשו זאת במידה רבה של הצלחה עד שהגיעו למצב שבו נאמר כי בימינו יש יותר בחורי ישיבות ואברכים מאשר היו בימי הזוהר של היהדות החרדית במזרח אירופה לפני השואה.

השפעת הדוגמה הישראלית

הסבר אחר להתחזקות מעמד ה'תלמיד-חכם' הציעו אברכים וחרדים אחרים ששוחחתי איתם במהלך מחקרי. הם סיפרו על ההשפעה של הדוגמה הישראלית. בחורי ישיבה צעירים יוצאים בהמוניהם ללמוד בישיבות בישראל, שהפכו בעשורים האחרונים למקום לימודים מועדף. עד שנות השבעים, לפני שהחלה הנהירה, לא הייתה תופעת הלימודים המלאים בכוללים נפוצה בבריטניה כלל. רבים יצאו ללמוד לקראת פרנסה או שנכנסו למעגל העבודה מיד עם תום הלימודים בישיבה ולא המשיכו ללמוד בכולל. עם הנישואים הפסיקו הגברים הצעירים את הלימודים בישיבה – בגייטסהד, במנצ'סטר או בלונדון עצמה – וחזרו לאזור סטמפורד-היל להתחיל בחיי פרנסה. באותה עת היה רק כולל אחד בבריטניה, בגייטסהד, שם הייתה גם הישיבה הגדולה במדינה. רק מי שהתעתדו להיות רבנים המשיכו ללמוד בכולל זה.

אולם, כאשר בחורי ישיבה מן הזרם החרדי-ליטאי הנהיגו לימודים בישיבות בישראל, "גילו שהחברים בני גילם בישראל אינם יוצאים מהישיבה לעבודה בתום הלימודים אלא ממשיכים ללמוד בכולל", כדברי אחד המרואיינים, שהיה בשעתו אחד ממנהיגי הקהילה החרדית באזור סטמפורד-היל. הם נוכחו לדעת כי גברים חרדים רבים בישראל שוהים חלק נכבד של חייהם בכולל, גם כדי לדחות עד תום את השירות הצבאי. הנימוק של דחיית השירות הצבאי לא נגע אמנם לבחורי הישיבות מחו"ל, אך הם אימצו את האפשרות המועדפת של לימודי תורה מלאים לזמן ממושך. דרך זו זכתה להעדפה בזכות ההילה שנקשרה למי ש'ממיתים את עצמם באהלה של תורה' ומקריבים את רווחתם הכלכלית למען האדרת תורה בישראל. כאשר תלמידי הישיבות מחו"ל עמדו לסיים את הלימודים בישראל והיו מוכנים לחזור לארץ מגוריהם על מנת להמשיך במסלול החיים המקובל שם – להשלים את לימודי הישיבה ולצאת לחיי פרנסה, לחצו עליהם רבני

הישיבות ועמיתיהם לישיבה בישראל לאמץ את דרך החיים של אברכים בכולל, כמקובל בארץ הקודש. דרכו של ה'תלמיד-חכם' הוצגה כעולה על דרכו של ה'בעל-בית'. ואכן, רבים השתכנעו לבחור בדרך זו, עד שהפכה עם הזמן לנורמה השלטת בקרב החברה החרדית. היו שנרשמו ללמודי המשך בכולל בישראל מיד אחר נישואיהם והיו שחזרו לארצם וחיפשו כולל מתאים ללמוד בו. עד מהרה הלימוד של אברכים בכולל היה לאופנה וגם החסידים האמידים החלו לשלוח את בניהם ללמוד בישראל, ואלה המשיכו ללמוד בכולל כמה שנים לאחר נישואיהם.

על פי כמה מהדוברים עמי, בלונדון ובאזור העיר ניו-יורק, ההתנסות בישראל העמידה בפני הצעירים החרדים מחוץ לארץ מודל מועדף של אורח חיים חרדי. אולם, בהבדל משמעותי אחד. אלה הבוחרים להמשיך וללמוד בכולל לאחר נישואיהם אינם עושים זאת לאורך שנים רבות כפי שנוהגים עמיתיהם בישראל. לאחר פרק זמן קצר הם מתפנים לעיסוקים של פרנסה. על אלה אפשר לומר בהתבטאות חרדית כי הם קובעים לעצמם 'שנים לתורה', בדרך כלל – בין שנתיים לחמש שנים ולאחר מכן מצטרפים לשוק העבודה.

הורים ובנות מחפשים 'תלמיד-חכם'

הסבר שלישי קשור להתפשטות המודל של ה'תלמיד-חכם' בקרב שכבות רבות של האוכלוסייה החרדית. זכות זו, שהייתה שמורה בעבר לגבירים בלבד, הפכה למשאת נפשם של הורים חרדים רבים, שהעריכו כי גם הם יכולים לפרנס בן, או חתן על משפחתו הצעירה, בעודו זה את כל עיתותיו לתורה. להיות הורה או חותנו של 'תלמיד-חכם' היה לא רק בגדר של קיום חובה דתית אלא גם מקור למעמד מכובד בחברה החרדית. מאחר שלהורים החרדים תפקיד נכבד במציאת חתן לבתם, ישנן חשיבות רבה להשתרשותו של המודל התרבותי של ה'תלמיד-חכם' בקשת הנורמות המדריכה את ההורים בחיפוש אחר שידוך מתאים לבנותיהם.

הגברים החרדים הצעירים למדו להעריך את השתרשות הנורמה המוקירה את ה'תלמיד-חכם' ואת המשמעות של עליית ערכו בשוק הנישואין החרדי. התוצאה לא איחרה לבוא. בחורי ישיבה הבינו כי מעמדם בלימודים התורניים יקרין על 'הסידור' שהם יכולים להשיג בעת עריכת תנאי האירוסין. סיכוייו של המצטיין להשיג 'סידור מלא' בדור, בריהוט בציוד ביתי ובקצבה משפחתית טובים משל זה שאינו מצטיין. מכאן קצרה הדרך להיווצרות התמריץ גם להצטיין בישיבה וגם להמשיך בכולל. מי שלא מצטיין, וגרוע מזה, מי שנושר מן הלימודים בישיבה בטרם נישואים מסתכן בקשיים במציאת שידוך. כך קיבלו הצעירים החרדים, מעבר לעידוד הנורמטיבי, גם תמריץ כלכלי להצטיינות בלימודים

תורניים ולהתמסרות להם. תופעה זו של יחסי תן וקח בין בעלי המאה ובעלי התורה בנושא השידוכים היה קיים בחברה החרדית זה מכבר, אלא שבעשורים האחרונים הוא הפך לנחלת הכלל ואינו מוגבל לשכבת הגבירים ולשכבת העילויים בלבד.

אלה שאינם מצליחים להצטיין, והלימודים בישיבה הם עול בעבורם, מתאמצים להגיע אל קו הסיום – הנישואים, ולאחר מכן הם חופשיים לעזוב את הלימודים. עד אז הם אימת הוריהם. אם חרדית אמרה לי: "אם הבן שלי ייצא מהישיבה הוא לא יוכל למצוא שידוך".

גם הבנות החרדיות שותפו בתהליך ההתפשטות הגוברת של אידאל ה'תלמיד-חכם'. בסמינרים של בית יעקב, במקומות שרבות מן הבנות החרדיות של החברה החרדית בלונדון לומדות, וכך גם בארצות אחרות, הן עוברות תהליך חיברות (סוציאליזציה) אינטנסיבי ומפנימות אידאל בחיפוש אחר בן זוג עתידי המתאים לאישה חרדית. נאמר לי על ידי אישה חרדית שלמדה בסמינר בית יעקב של אחת החסידויות הגדולות בלונדון כי "הרבנים בסמינרים מכניסים את זה בראש של הבנות". בסמינרים, יותר מאשר בקן המשפחתי, שורר האידאל של בן זוג 'תלמיד-חכם'. הצוות המחנך, אך גם חברת הצעירות עמן הבת מתרועעת, משתתפים בהשרשת אידאל זה. בצוות המחנך עצמו ישנם כאלה אשר בעבר הלא רחוק שלהם היו אברכים בכולל והם אלה המשמשים מודל לחיקוי בקרב התלמידות באשר לבחירה הרצויה של בן זוגן העתידי. הנשים החרדיות קיבלו עליהן את העול של פרנסת המשפחה, ולעתים אף השלימו עם חיים על סף מצוקה, למען קיום האידאל של ה'תלמיד-חכם'. בכך הן הפכו לאחת החוליות העיקריות במערכת התומכת בדרך חייהם של 'האברכים המלאים'. כל שינוי במידת הסכמתן של הנשים החרדיות להסכין עם מודל הכרוך יותר ויותר בחיי מצוקה עשוי להשפיע באופן סמוי אך מכריע על גורלה של תופעת 'חברת הלומדים'. כל מי שמפנה מבט אל צד זה של החיים החרדיים חש בתחילתה של תמורה. ראוי שחוקרים וקובעי מדיניות יפנו לכך את תשומת לבם.

גורמים שסייעו להתרחבות הלימודים התורניים המלאים

כתוצאה מן התמורות הנורמטיביות האלה בקרב הורים, צעירים וצעירות חלה התרחבות של אורח החיים של 'האברך המלא'. הדבר בא לידי ביטוי בשני תהליכים: הגידול בביקוש לכלי קודש והגידול בהיצע של כוללים.

גידול בביקוש לכלי קודש

להתרחבות התופעה של לימוד בכוללים יש זיקה לגידול בשוק עבודה של כלי קודש, המחפש עובדים שעברו הכשרה תורנית מקיפה ומעמיקה לא רק בישיבה אלא גם בכולל. הגידול בביקוש לרבנים, מחנכים וכלי קודש אחרים, גדל בעשורים האחרונים עם התרחבות האוכלוסייה החרדית והדתית ועם הנכונות הגוברת להשקיע בשירותים הקשורים בדרך זו או אחרת בחייהן הרוחניים והחברתיים של הקהילות החרדיות. לכן, מבחינת אברכים רבים הזמן שהם משקיעים בלימודים תורניים עשוי להניב לא רק תמורה רוחנית אלא גם פירות כלכליים. בשיחות עם אברכים עלתה לעתים קרובות השאיפה להיות רב ואולי אף גדול בתורה וכך לעשות למען בניית קריירה מצליחה, גם בשל מעמד רוחני-דתי בקהילה וגם בשל סטטוס חברתי-כלכלי שתמורה כספית בצידו. היבט זה נעלם לעתים מן הדיווחים התקשורתיים ומן המחקרים האקדמיים על החברה החרדית. אולם, מבחינתם של בחורי ישיבות ואברכים רבים הישיבות והכוללים הם תחנות בדרך לבניית קריירה מקצועית במגזר הרוחני והחינוכי של החברה החרדית.

גידול ניכר בהיצע של כוללים

התרחבותה של תופעת הלימודים בכולל התחוללה גם בשל פעילות גורמים בצד ההיצע. רבנים-יזמים הקימו כוללים חדשים בלונדון ובמקומות אחרים בריכוזים החרדיים בבריטניה, על מנת להציע לצעירים חרדים הזדמנויות ללמוד תורה כאברכים. הזדמנויות אלה כללו לא רק את חדרי הלימוד וספרי הקודש אלא גם מימון של מלגות לאברכים ושל משכורות למורים בכולל ולראשיו. העלייה בהכנסה ובצבירת ההון בקרב חלק מהחברה החרדית בלונדון וכן התגברות היכולת לגייס תרומות בקהילות חרדיות רחוקות ברחבי העולם אפשרו בעשורים האחרונים את הגידול הניכר של רשת הכוללים לממדים שלא היו קודם לכן. גם נושא זה של יזמות מוסדית אינו חף ממניעים כלכליים. מי שעוסקים בהקמת כוללים רואים את הביקוש ומציבים מולו את ההיצע המתאים ובכך גם מוצאים לעצמם תחום של פעילות ותמורה.

אתגרים אל מול האידאל של 'תלמיד-חכם'

האידאל של 'תלמיד-חכם' המבלה את כל עיתותיו בלימוד תורה עדיין מקובל ונפוץ בחברה החרדית בלונדון. בשיחות עמי לא התבטא אף לא אחד מן הצעירים החרדים כנגד אידאל זה, מן הבחינה הערכית והעקרונית. אולם בהמשך השיחה עלו פה ושם ההסתייגויות כגון:

קודם כל אתה צריך להרשות לעצמך לחיות לפי מודל זה. אלה שלוקחים על עצמם לחיות לפי יש להם משהו שתומך בהם. לי אין מי שתומך בי.

או

לו היו לי האמצעים לכך הייתי בשמחה לומד ולא עובד.

עד מהרה התברר כי לתופעת הלימודים המלאים מתקשר גורם של רמת ההכנסה של הורים או של חמים. חזרה ועלתה הטענה כי על מנת לחיות לפי האידאל של ה'תלמיד-חכם' יש להתברך באמצעים כלכליים. האידאל אמנם נישא ברמה אך הוא מתמוסס לעתים כאשר אנשים צריכים לבחור בין אלטרנטיבות. כך התבטאה בפני אישה נשואה מחסידות סאטמאר באזור סטמפורד-היל כשהיא מחזיקה בעגלת תינוק:

כשהייתי בסמינר בית יעקב לימדו אותי שהשידוך הטוב ביותר לנערה חרדית הוא תלמיד-חכם. כולנו האמנו בכך בסמינר וחיפשנו לעצמנו תלמיד-חכם. אבל ששה חודשים לאחר החתונה כל האידאל הזה התאדה. בעלי נאלץ לעזוב את הכולל ולחפש פרנסה כשרברב. היה עליו עכשיו לתמוך במשפחה. יש עוד ילדים בדרך ואין לנו מי שיתמוך בנו. רק אלה שהמשפחה שלהם מפרנסת אותם יכולים ללמוד בכולל. אבל עכשיו, כשהבעל עובד, הוא בכל זאת לומד בבית המדרש בשעות הבוקר ובשעות הערב וכמובן בסוף השבוע.

לידה עמדה עוד אישה צעירה עם עגלת תינוק. בעלה עזב את הכולל ומצא עבודה בחברת בניין. היא הוסיפה לשיחה את דעתה שלה:

אני נגד זה שגברים יושבים בכולל רק כדי לשבת שם אבל בעצם אינם מסוגלים ללמוד. אנשים כאלה בודאי שצריכים לצאת לעבודה ולפרנס את המשפחה שלהם.

אלה היו תשובות כנות של נשים חסידיות שלא היססו להשמיע אותן לאיש זר שנפגש איתן באקראי בפתח הבניין בו הן התגוררו. התבטאות זו היא רק דוגמה להתבטאויות שהושמעו במפורש או במשתמע על כך שקשה לעמוד במילוי האידאל של לימודי תורה מלאים ללא בסיס כלכלי מתאים או ללא נכונות לקבל את הדין של חיי דוחק, הנגזרים על מי שאין לו רשת תומכת. ואכן, בראיונות שערכתי שמעתי שוב ושוב כי צעירים חרדים נשואים רבים אינם יכולים להרשות לעצמם לימודים מלאים בכולל. בשיחות הוזכרו גם אלה אשר למרות היעדר תמיכה כלכלית וחיי עוני ומחסור, ממשיכים להתמסר ללימודי תורה מלאים. אולם אלה אינם רבים, ומה שמחזק אותם היא דבקות ושליחות, תוך שהם מקווים כי בבוא היום יתגשמו מאווייהם ויהיו גדולים בתורה. הנתמכים והמתמסרים בדוחק הם אלה הממלאים כיום את שורות 'האברכים המלאים'. שאר הגברים החרדים באזור המחקר מחפשים איזון בין לימודי תורה לפרנסה. הם ניצבים אל מול המציאות הכלכלית ומבקשים שלא להתנזר מתרבות הצריכה המקיפה אותם מכל

עבר בכרך המודרני של לונדון. הם יודעים שעל מנת להשתתף בתרבות הצריכה הם חייבים להיות בעלי כוח קנייה, וזאת הם יכולים להשיג על ידי עיסוק בפרנסה.

הממדים של לימוד תורה מלא בכולל

יש מעט סטטיסטיקה מפורטת על החרדים בחוץ לארץ על פי התפלגותם בין לימודים תורניים לעיסוק בפרנסה. בישראל חלק הארי של צעירים חרדים נשואים שייכים למעמד 'תורתו אומנותו'. זאת ניתן ללמוד על פי נתונים שונים על אלה המקבלים דחיית שרות צבאי או פטור מלא. לכך מצטרפים נתונים על מלגות אשר בעבר היו ניתנות לאברכים על ידי משרד הדתות בשל מעמדם זה (ועדת טל, 2000: סקירת אכ"א, עמ' 380; Berman, 1998; Klinov, 1997). לעומת זאת הנתונים על ממדי התופעה בארצות אחרות הם חלקיים ומקוטעים. בסעיף זה של החיבור נעשה ניסיון לחשוף את הניתן על ממדי התופעה באזור המחקר ולעמוד על תכונותיה המפורטות, כפי שעולות מסקר מפורט שערכו בשנת 2001 שתי חוקרות חברתיות שנשכרו בידי ארגונים בקהילה החרדית המקומית (Holman & Holman, 2002). סקר דומה נערך בשנת 2002 על ידי אותן חוקרות עבור הקהילה החרדית בברוטון-פארק (Broughton Park), פרבר במנצ'סטר-רבתי, ובו בעיקר אוכלוסייה חרדית-ליטאית (Holman & Holman, 2003). מן הנתונים עולה תמונה של היקף קטן יותר בהשוואה לישראל. כמו כן מתברר מן הנתונים כי הלימודים התורניים מאפיינים בעיקר את הגברים הצעירים ביותר. עם הגיל יורדת השתתפותם של הגברים החרדים ב'כוח הלימוד התורני המלא' בהשוואה להשתתפותם בכוח העבודה.

היקף הלומדים בכולל

בשל העדר הבחנה בין גברים ונשים בנתונים על עיסוק בסקר של האוכלוסייה החרדית באזור סטמפורד-היל, דרושה דרך עקיפה כדי לאמוד את אחוז הלומדים בישיבות ובכוללים בקרב הגברים החרדים באזור זה. ניתן לאמוד כי חלקם של האברכים בקרב הגברים החרדים נע בין 18 ל-21 אחוזים מן הגברים הנשואים. נתון זה אינו שונה בהרבה מממצאי סקר של הריכוז החרדי בברוטון-פארק, שם 17 אחוזים מן הגברים בני 25 ומעלה לומדים בכולל, ובסקר של הקהילה החרדית, ברובה חסידית, בפרבר של מונטריאול שבקנדה בשם אוטרמונט (Outremont). בסקר של קהילה זו, שנערך בשנת 1997, נמצא כי 14.2 אחוזים מהגברים בני 17 ומעלה לומדים בכולל (Shahar et al., 1997:23). יש להניח כי חישוב החלק היחסי של לומדים בכולל בקרב גברים בני גיל 25 ומעלה באוטרמונט, מצביע על שיעור דומה לזה שנמצא בפרבר זה של מנצ'סטר או באזור סטמפורד-היל

שבִּלְוֹנָדוֹן. הַנְּתוּנִים בְּשִׁלוֹשֶׁת הַסְּקָרִים שֶׁל קֵהִילוֹת חֲרָדִית – שְׁתֵּיִם בְּבִרְטַנְיָה וְאַחַת בְּקִנְדָּה, שְׁתֵּיִם חֲסִידוֹת בְּרוּבֵן וְאַחַת בְּעֵיקָר שֶׁל לִיטְאִים, מִלְמָדִים כִּי תוֹפֵעַת הָאֲבֵרִים אֵינָה כּוֹלֶלֶת אֶת רֹב הַגְּבָרִים הַחֲרָדִים וְכִי הִיקָפָה הוּא, בְּחִישׁוּב גַּם, בְּסִבִּיבוֹת חֲמִישִׁית מִן הַגְּבָרִים בְּגִילָאֵי הָעֵבֹדָה.

גַּם בְּסִקָּר שֶׁל הָאוֹכְלוּסִיָּה הַחֲרָדִית בְּאֶזְרוֹר סְטִמְפוֹרְד-הִיל שְׁבִלְוֹנָדוֹן וְגַם בְּסִקָּר שֶׁל אוֹכְלוּסִיָּה זוֹ בְּאוֹטְרִמוֹנְט שְׁבִמּוֹנְטְרִיאוֹל נִמְצָא כִּי אֵף בְּקִבּוּצַת הַגִּיל 20-24 אֵין רֹב לְלוּמָדִים בְּכוֹלֵל (רְאוּ לֹח 3 וְלֹח 4 בְּהַמְשָׁךְ). זוֹ קִבּוּצַת הַגִּיל שְׁבָה גְּבָרִים חֲרָדִים נִישְׂאִים וְנִכְנָסִים לְלִמּוּדִים בְּכוֹלֵל. מִכָּאֵן נִיתֵן לֹמֵר בְּבִטְחָה כִּי כִּבֵּר בְּמִסְגֶּרֶת קִבּוּצַת גִּיל זוֹ מִתְחִילָה הִצִּיאָה מִן הַכוֹלֵל אֶל מַעְגַל הַפְּרִנְסָה. אֲפֶשֶׁר אֵף לְהוֹסִיף וּלְוֹמֵר כִּי פֶּרֶק הַזְּמָן אוֹתוֹ מְקִדִּישִׁים גְּבָרִים חֲרָדִים בְּקִבּוּצַת גִּיל זוֹ הוּא בֵּן שְׁנַתִּים-שְׁלוֹשׁ וְאוֹלֵי אֵף קֶצֶר יוֹתֵר. בְּנוֹהַג זֶה, לְקַצֵּר אֶת זְמַן הַלִּמּוּדִים אֵף לְשָׁנָה וּפְחוֹת מִכֵּן, נִתְקַלְתִּי בְּאֶקְרָאֵי בְּשִׁיחוֹת עִם מְרֹאִיִּינִים גַּם בְּלוֹנְדוֹן וְגַם בְּנִי-יֹרֵק, בְּעֵיקָר בְּקֶרֶב חֲסִידִים. נִיתֵן עַל כֵּן לֹמֵר כִּי לְמִרּוֹת הַהִתְפַּשְׁטוֹת הַרְבֵּה שֶׁל לִמּוּדִים בְּכוֹלֵל בְּעִשּׂוּרִים אַחֲרוֹנִים, לֹא הִתְפַּתְּחָה תוֹפֵעָה זוֹ בְּקֶרֶב הָאוֹכְלוּסִיָּה הַחֲרָדִית מִחוּץ לְיִשְׂרָאֵל כְּפִי שֶׁהִתְפַּתְּחָה בְּאַרֶץ. רֹב הַגְּבָרִים הַחֲרָדִים בְּאֶזְרוֹר סְטִמְפוֹרְד-הִיל וּבִשְׁנֵי הָרִיכוּזִים הַחֲרָדִים אַחֲרִים אֲשֶׁר עֲבוּרִם נִסְקְרוּ מִנְסִים לְהִיכַס לְמַעְגַל הָעֵבֹדָה וּלְפְרִנָּס אֶת מִשְׁפְּחוֹתֵיהֶם, לְאַחַר הַשְּׁלָמָה שֶׁל מַכְסָּה צְנוּעָה שֶׁל שְׁנוֹת לִמּוּד תּוֹרָנִי מֵלֵא בְּכוֹלֵל.

גִּיל הַלּוּמָדִים בְּכוֹלֵל

כְּאֵמֹר, בְּקֶרֶב הַגְּבָרִים הַחֲרָדִים מִתְקִיִּים תְּהִלָּה דִּרְגָּתִי שֶׁל מַעְבֵּר מִלִּמּוּדִים בְּכוֹלֵל לַחֲיִים שֶׁל פְּרִנְסָה תוֹךְ שְׁמִירָה עַל מִידָה רַבָּה שֶׁל לִמּוּד תּוֹרָה. מַעְבֵּר זֶה מִתְרַחֵשׁ עַל פְּנֵי זְמַן וְכֹל אֲבָרֶךְ בּוֹחֵר לוֹ אֶת הַמוֹעֵד עַל פִּי שִׁיקוּלָיו. בְּסֵךְ הַכוֹל הַתְּמוּנָה הַכִּלִּית שְׁמִצְטִיֶּרֶת הִיא זוֹ שֶׁל יְרִידָה בְּעוֹצְמַת הַתּוֹפֵעָה שֶׁל לִמּוּדִים מֵלֵאִים בְּכוֹלֵל עִם הַגִּיל. זוֹ הַתְּמוּנָה הָעוֹלָה מִן הַנְּתוּנִים שְׁבִיקְשֵׁתִי מַעֲוֹרֻכּוֹת הַסְּקָר עַל הָאוֹכְלוּסִיָּה הַחֲרָדִית בְּאֶזְרוֹר סְטִמְפוֹרְד-הִיל (Holman & Holman, 2002) כְּדֵי לְבַחֵן אֶת תּוֹפֵעַת הַלִּמּוּדִים בְּכוֹלֵל עַל פִּי גִיל, בְּהַשְׁוִיָּאָה לְנִתּוּנֵי הַסְּקָר עַל בְּרוּטוֹן-פֶּאָרֶק. לֹח 3 מְצִיג נְתוּנִים אֵלֶּה וּמַצְבִּיעַ בְּבִרּוֹר עַל תּוֹפֵעַת הִירִידָה הַדִּרְגָּתִית, עִם הַגִּיל, שֶׁל חֶלֶק הַיַּחֲסִי שֶׁל הַלּוּמָדִים בְּכוֹלֵל. תְּמוּנַת מַצֵּב דּוּמָה עוֹלָה מִנְתּוּנֵי הַסְּקָר בְּאוֹטְרִמוֹנְט, הַמוֹצָגִים בְּנִפְרֵד בְּלוֹח 4 בְּשֶׁל הַהִבְדֵּל בְּהַגְדֵּרֶת קִבּוּצוֹת הַגִּיל וְהַגְדֵּרָה הַמְדוּקֶת שֶׁל לּוּמָדִים מֵלֵאִים בְּכוֹלֵל בְּהַשְׁוִיָּאָה לְלוּמָדִים חֲלָקִיִּים.

לוח 3

**אחוז הלומדים בכולל מכלל הגברים בקבוצת הגיל,
סטמפורד-היל וברוטון-פארק**

קבוצת הגיל	20-24	25-29	30-34	35-39	40-44	45-49	50-54	55-59
סטמפורד-היל 2001^(א)	35.6	21.2	16.6	7.4	6.2	9.6	4.3	0.0
ברוטון-פארק 2002^(ב)	8.8	29.4	46.7	20.0	7.7	0.0	10.5	0.0

(א) Holman & Holman, 2002 – חישובים מיוחדים שנעשו על החוקרים עבור חיבור זה
(ב) Holman & Holman, 2003 – חישובים מיוחדים שנעשו על החוקרים עבור חיבור זה

לוח 4

**אחוז הלומדים בכולל מכלל הגברים בקבוצת הגיל,
אוטרמונט, מונטריאול, 1997**

קבוצת הגיל	24-17	44-25	64-45
לומדים מלאים בכולל (אחוזים)	56.5	6.0	2.1

מקור: Shahar et al., 1997:23

בשני הסקרים של הריכוזים החסידיים ברובם, בסטמפורד-היל שבלונדון ובאוטרמונט שבמונטריאול, עולה תמונה ברורה של יציאה הדרגתית חדה מלימודים בכולל בקבוצות גיל די צעירות. לא כך הם פני הדברים העולים מן הנתונים בסקר שנערך באזור ברוטון-פארק שבמנצ'סטר-רבתי והמופיעים אף הם בלוח 3. עד קבוצת הגיל 30-34 יש עלייה בשיעור הלומדים בכולל. רק לאחר מכן, בקבוצות הגיל הבאות, ניתן להבחין בירידה הדרגתית באחוז זה. כלומר, מדובר באוכלוסייה חרדית הנצמדת ביתר שאת ובמשך שנים רבות לאורח החיים של לימודים בכולל. אכן, בברוטון-פארק שוכנת כאמור בעיקר אוכלוסייה חרדית-ליטאית. הבדל זה בין חרדים-ליטאים לחסידים נראה כגורם משמעותי ביותר ויש על כן עניין לבחון אותו במקומות נוספים ובמיוחד בישראל, בה חובת השירות הצבאי למי שתורתו אינה אומנותו גורפת חסידים וחרדים-ליטאים לאותה מסגרת של

לומדי כולל לאורך שנים. אולם מחוץ לישראל, במקומות שהחרדים חופשיים לבחור לעצמם מסלול חיים ללא חובת השירות הצבאי מתחדד ההבדל בין חרדים-ליטאים לחסידים בנוגע ללימודים תורניים נמשכים. הבדל זה הוא היסטורי והיה בעבר אחד היסודות למאבק המר בין שני המחנות בחברה החרדית. החסידות לא החשיבה את הלימודים התורניים כפי שעשו זאת החרדים-הליטאים אשר העלו את ההתמסרות ללימודים תורניים לדרגה גבוהה ביותר והם אלה שבנו את עולם הישיבות ומובילים אותו עד היום. נראה כי הנתונים הזמינים על קהילות חרדיות מחוץ לישראל מלמדים כי הבדל תרבותי זה בין חסידים לחרדים-ליטאים, ביחס ללימודים תורניים ממושכים, שריר וקיים, ויש לכך השלכות ברורות על עיתוי הכניסה למעגל הפרנסה. החסידים ממהרים להיכנס אליו ואילו החרדים-הליטאים משהים את היציאה ממעגל הלימודים למשך זמן רב. להבדל זה בין חסידים לחרדים-ליטאים משמעות רבה כאשר מבקשים להעריך את התגובות של האוכלוסייה החרדית לקשיים הניצבים בפניה כיום, עם הירידה בעוצמת מדינת הרווחה ונוכח התעצמותה של תרבות הצריכה בקרב אוכלוסייה זו.

עם זאת, ברצוני לציין במאמר מוסגר, כי הבנתי בשיחותי שאנשים מתייחסים להבדל זה כאל תופעה מן העבר הרחוק. הם עצמם אינם מייחסים חשיבות לקשרים ההיסטוריים שלהם ונוהגים על פי דרך שבחרו בה באופן אישי ולא קולקטיבי. כך מצאתי אנשים שנולדו למשפחות חסידיות הלומדים לימודיהם בבית מדרש ליטאי ואינם נושאים סימני לבוש המאפיינים חסידים על פי חסידותיהם.

השאלה המעניינת את החוקרים ואת קובעי המדיניות היא: מה המגמה המסתמנת לאורך זמן בתהליך היציאה מן הכולל אל מעגל העבודה? האם בעת האחרונה יש האצה בתהליך, או להיפך? אין בידינו נתונים סטטיסטיים כדי להשיב על שאלה זו. אולם, מנתוני תצפית אקראית באזור סטמפורד-היל מסתמנת מגמה בקרב הגברים החרדים לנטות יותר ויותר אל עבר הפרנסה בהשוואה לשנים קודמות.

5 האברך המתפרנס מעט

במהלך לימודיהם בכולל יש אברכים המתחילים לחפש אחר מקומות עבודה מזדמנים על מנת לסייע בפרנסת משפחתם, כאשר מידלדלים משאביה, במיוחד לאחר הולדת ילד נוסף והצורך להרחיב את הדיור או כאשר ההורים והחמים אינם יכולים עוד לתמוך במשפחה הצעירה. בה-בעת, האברך נשאר במסגרת הכולל, בשל המחויבות האידאולוגית והסיוע הכלכלי שהוא מקבל. נורמת הלימודים התורניים המלאים עודה מכתיבה את דפוס הפעילות העיקרי של אברך זה והתלות הכלכלית במלגה של הכולל עדיין מהווה בסיס כלכלי חשוב בתקציבו של האברך העני.

סוגים של פרנסות מזדמנות

האברכים המבקשים להשתתף, ולו במעט, בפרנסת משפחותיהם עושים זאת במהלך ההפסקות הנהוגות במערכת הלימודים בישיבות ובכוללים. מסגרת זו בנויה משני לוחות זמנים: יומי ושנתי. הלוח היומי בנוי על שלושה 'סדרים': בוקר, אחר הצהריים וערב וביניהם הפסקה של מספר שעות, הקרויה בשם 'בין-הסדרים'. הלוח השנתי בנוי מזמנים (סימסטרים או שלישים במערכות החינוך וההשכלה הלא-חרדיות) ומחופשות, הנקראות בחברה החרדית בשם 'בין-הזמנים'. מסגרת זמן זו פותחת פתח לאותם אברכים המבקשים למלא את החסר בתקציבם על ידי עבודה בהפסקות של 'בין-הסדרים' או של 'בין-הזמנים'. כך נוהגים גם סטודנטים רבים במוסדות להשכלה גבוהה אלא שאין הם נמצאים בעין הציבורית כי עבודה לפרנסה היא דבר מובן מאליה בחברות הלא-חרדיות.

ניתן להבחין בכמה סוגים של פרנסה חלקית הזמינים לאברכים אלה: הוראה פרטית לילדים; הסעת תלמידים; ועבודה זמנית במסחר ובשירותים.

הוראה פרטית לילדים

יש אברכים שנותנים שיעורים פרטיים לילדים אשר הוריהם מתחילים לקדם אותם במסלול ה'תלמיד-חכם' בגיל צעיר למדי. נראה כי הורים חרדים מוכנים לשלם ביד רחבה למורה פרטי שיקדם את בנם אל המעמד הנכסף. התשלום הגבוה מצדיק את הנסיעה הארוכה מסטמפורד-היל לגולדרס-גרין הרחוקה על מנת לשמש מורה פרטי לתלמיד צעיר בישיבה קטנה. בגישה צינית קמעה אפשר להגדיר את מעשה ההורים כהשקעה בעתידו של הילד, ולא רק מבחינת סיכוי לפרנסה מכובדת ומכניסה, כנהוג בחברות אחרות, אלא גם מבחינת סיכוי לזכות בשידוך עם בתו של גביר.

הסעת תלמידים

כמו בישראל, גם בלונדון מרבית החרדים להסיע תלמידים מבתייהם אל מוסדות החינוך ובחזרה. מדובר במפעל אדיר. כל אחת מהקבוצות החרדיות משתדלת לקיים מוסדות חינוך משלה. ריבוי המוסדות, גם בשל ההפרדה בין בנים לבנות, והריחוק מריכוזי המגורים, מגבירים את הביקוש לשירותי הסעה. כמו כן, מוסדות רבים מאפשרים לתלמידים לנסוע לבתייהם, להפסקת צהריים, במהלך יום הלימודים הארוך, וכך יש צורך בהסעות נוספות.

הביקוש להסעת תלמידים רב במיוחד באזור סטמפורד-היל גם בשל המצב הביטחוני בו נתונה האוכלוסייה החרדית. האוכלוסייה החרדית באזור שוכנת בקרב קבוצות מהגרים, בהם מוסלמים רבים, והחרדים חשים מאוימים. קל לזהות ברחוב את הילדים החרדים והם סובלים לעתים מהצקות ומתקיפות. מוסדות החינוך החרדיים מקיימים מערך שמירה וההורים מעדיפים לשלם כדי שילדיהם יוסעו בבטחה ללימודים.

תופעת ההסעות מאפיינת גם ריכוזים אחרים של אוכלוסייה יהודית בלונדון ובערים אחרות בבריטניה. גם המבוגרים החרדים באזור סטמפורד-היל ממעטים להשתמש בתחבורה ציבורית ומי שאינם נוהגים במכונית משלהם מעדיפים שנהג חרדי יסיע אותם. 'היימישע דרייבר' – מכנים אותו בשילוב אידיש עם אנגלית: 'נהג משלנו'.

פרנסה מזדמנת במסחר והשירותים

מגוון של אפשרויות לפרנסה מזדמנת מצוי בענפי המסחר בהם אפשר לעבוד שעה-שעתיים כזבן או לעזור במחסן. בענפי השירותים אפשר להתפרנס בעבודות שונות: יש חרדים שמשווקים פוליסות ביטוח או כרטיסי טלפון. יש כאלה שלמדו לתקן מכשירים חשמליים ואלקטרוניים. כל יוזמה שיש בה כדי להרוויח כמה פנים (pennies) או פאונדס

(pounds) מתקבלת בברכה בתנאי שתאפשר להמשיך ולקיים את המחויבות למסגרת הזמנים של הכולל.

פרנסות מזדמנות כ'מכינה' קדם-תעסוקתית לאברכים

בסיום פרק זה ראוי להעלות את ההשערה כי העיסוק בפרנסות מזדמנות הוא לא רק מקור לסיוע בפרנסת המשפחה אלא משמש גם שלב בתהליך המעבר אל מעגל העבודה המלאה. רוב האברכים 'לא הולכים' לבתי ספר מקצועיים או למוסדות להשכלה גבוהה ואף לא למוסדות להשכלה תיכונית או על-תיכונית. מאחר שלחסידי שבהם אצה הדרך להיכנס ישירות למעגל העבודה ולפרנס את משפחתם נראה כי הקימו לעצמם מערכת לא-מוסדת ולא-פורמלית להכשרתם כמפרנסים.

6 האברך החלקי

באחד הכוללים פגשתי חסיד, אשר בין סדר אחד למשנהו הספיק להשלים קורס ביסודות המחשב שהתקיים ביוזמת אחד מבתי הספר לבנות באזור סטמפורד-היל. "אולי יום אחד זה ישמש אותי", אמר לי והסביר בקצרה את האסטרטגיה שלו, ואולי גם את האידאולוגיה שלו, בסוגיית האיזון בין לימוד תורה לפרנסה:

המטרה שלי היא להישאר בלימודים בכולל במשך כל החיים, אם המצב יאפשר. אבל אם לא, אז לעבוד חצי יום כדי שלא כל החיים שלי אהיה בעבודה.

אך מדברי אברכים אחרים משתמע כי הם כנראה היו מסיימים את המשפט דלעיל במילים אלה: "...לעבוד חצי יום כדי שכל החיים שלי לא אהיה במצוקה." אלה ואלה מגיעים להחלטה לעבור להיות 'אברך חלקי'.

חצי כולל חצי פרנסה

צעד משמעותי לקראת הכניסה למעגל הפרנסה עושים אברכים הרשומים לקבלת מלגה של 'חצי כולל'. כך יכול האברך להגדיר מראש את ממדי המחויבות שלו ללימודים בכולל. יש המתחייבים לסדר הראשון בשעות הבוקר ויש המתחייבים לסדר השני אחר הצהריים, אם כי סדר הבוקר נחשב לעדיף ללימודים משום שהראש צלול יותר. בחלק היום הנותר האברך מקבל עליו פעילות ששכרה בצידה. על ידי הסדר זה בונה 'האברך החלקי' איזון ממוסד בין שתי הנורמות המדריכות את חייו החרדיים: חובת הלימודים התורניים וחובת הפרנסה.

ההסדר של 'חצי כולל' הוא מונח מקובל בעולם האברכים. הסדר זה צמח על רקע של הקשיים בהם נתונים כוללים רבים. לא כל כולל יכול להרשות לעצמו תשלום של מלגת אברך מלאה וכך נמצא הפתרון של חצי מלגה. באמצעות הסדר זה יכול הכולל לאפשר

פעילות לימודית של מספר גדול של אברכים בתקציב מצומצם יחסית. ישנם אמנם אברכים המחפשים השלמת מלגה בכולל אחר, אולם רבים אחרים משתמשים בהזדמנות זו להתקדם עוד צעד על פני ציר האיזון בין לימוד תורה לפרנסה אל הפרנסה, מבלי לעבור את הקווים אל צד המפרנסים המלאים, אלה הידועים בחברה החרדית כ'בעל-בתים'. הדבר עלה בבירור בסקר האוכלוסייה החרדית באזור סטמפורד-היל. מרואיינים אלה נשאלו על ידי הסוקרות "מדוע אתה אינך מבקש לעבוד במשרה מלאה?" כמחצית (46 אחוזים) מן המשיבים אמרו כי הסיבה לכך היא הרצון ללמוד בכולל (Holman & Holman, 2002: 49). היו כאלה, כמובן, שהשיבו כי לא מצאו תעסוקה מלאה ונאלצו להסתפק במשרה חלקית אך לעניינינו יש חשיבות לזיהוי קיומו של המשך הקשר הפורמלי עם עולם הלימודים בכולל.

הסקר שנערך באזור סטמפורד-היל אינו מכיל נתונים מפורשים על 'אברכים חלקיים'. כמו כן הסקר אינו מספק נתונים על תעסוקה חלקית אצל גברים חרדים משום שהממצאים בנושא זה אינם מבחינים בין גברים לנשים. לעומת זאת, בדיווח על הסקר שערך אותן חוקרות בברוטון-פארק שבמנצ'סטר-רבתי יש נתונים המאפשרים לעמוד על היקפה של תופעת התעסוקה החלקית בקרב גברים חרדים: 9 אחוזים מן הגברים מעל גיל 18 מועסקים במשרה חלקית. חלק ניכר מהם לומדים בוודאי בכולל. הסקר שנערך בקרב הקהילה החרדית של אוטרמונט שבמונטריאול כולל ממצאים מפורטים עוד יותר: 11.2 אחוזים מן הגברים הנשואים עבדו במשרה חלקית ואילו 8.8 אחוזים למדו באופן חלקי בכולל (Shahar et al., 1997). על סמך נתונים אלה אפשר לנסות ולהגיע לאומדן גס ולפיו כעשירית מן הגברים הנשואים מחלקים את זמנם בין הכולל למקום התעסוקה. הם מהווים אם כך כמחצית מאלה הקשורים כאברכים למסגרת של כולל.

בעידוד מדינת הרווחה

מדינת הרווחה הבריטית מעודדת תעסוקה חלקית. מינימום של 16 שעות עבודה מקנה למשקי בית בעלי הכנסה נמוכה זכאות למענק של השלמת הכנסה שנקרא עד אפריל 2003 בשם: Working Family Tax Credit (WFTC). לאחר מכן חלו בו כמה שינויים והוא נקרא בשם Working Tax Credit. השינוי היה באופן התשלום (ישירות לחשבוננו של המקבל במקום דרך המעביד). מענק זה נועד להיות תמריץ למובטלים, ובעיקר לנשים, להיכנס למעגל העבודה, ולו רק באופן חלקי. ההנחה המלווה את תכנית המענק הזו היא כי מי שנכנס לפעילות בשוק העבודה בשל המענק ימשיך לנהוג כך גם בעתיד. המענק מותנה גם בקיומו של חיסכון שאינו עולה על 8,000 ל"ש. על המבקש להציג מסמכים המעידים על הכנסה – תלושי משכורת של שכירים או מסמכים אחרים המעידים על הכנסות מעסק או מרכוש – וכן על גודל החיסכון. התשלום השבועי הסתכם בשנים

2004-5 ב-30.2 ל"ש למבקש המענק, 29.7 ל"ש למבוגר נוסף, ומקסימום של 94.5 ל"ש לכל ילד מתחת לגיל 16. כך, משפחה בת שני ילדים הייתה עשויה לקבל סכום של כ-250 ל"ש לשבוע – כ-13,000 ל"ש בשנה, סכום הגון אף בשכר המקובל בחלק זה של לונדון (Inland Revenue, 2004).

ואכן, המענק המעודד תעסוקה חלקית הפך מבוקש בקרב משקי בית חרדיים, במיוחד בקרב ה'אברכים החלקיים', אפילו בתמורה לצמצום המלגה של הכולל. עם זאת היה במענק גם תמריץ להסתפק במשרה חלקית בלבד בשוק העבודה. בסקר של ברוטון-פארק נשאלו המרואיינים שעבדו במשרה חלקית מדוע אינם מחפשים לעצמם משרה מלאה. חלק לא מבוטל מהם ענה כי הם "לא יכולים להרשות לעצמם משרה מלאה" (Holman & Holman 2003) ונראה שערכו את חשבון ההכנסות עם ובלי המענק האמור. 'לאברכים החלקיים' לא יכלה מדינת הרווחה להציע תכנית טובה מזו.

מסתבר, אם כן, כי מדינת הרווחה הבריטית, אף שלא עשתה זאת במתכוון, הגתה תכנית המעודדת אברכים לצאת רק לעבודה חלקית. לא כך המצב בישראל, בשל סוגיית השירות הצבאי. 'חוק טל' התכוון לענות על הבעיה הזו באמצעות 'שנת ההכרעה' אך יש להמתין ולראות אם אכן הקוד התרבותי של האוכלוסייה החרדית בישראל לא ימשיך לעודד אברכים להישאר במסגרת של לימודים תורניים בכולל על אף פתיחת הדלת באמצעות חקיקה או צעדים מינהליים.

תחומים של תעסוקה חלקית

התחומים העיקריים בהם מוצאים אברכים תעסוקה חלקית הם הוראה, מסחר ושירותים, וענף הנדל"ן.

הוראה במשרה חלקית

חלק נכבד מאותם אברכים המנסים להתפרנס נוסף על הלימודים בכולל מוצא את דרכו אל מוסדות החינוך של החברה החרדית. רבים משמשים כמורים במשרה חלקית בתלמודי התורה. אחרים, תלמידים טובים יותר, מוצאים את דרכם לשיבות הקטנות. המצטיינים שבהם מגיעים אף אל בתי המדרש. גם הישיבות הגדולות מעסיקות בשכר אברכים בתפקידי הוראה, אולם אפשרות זו מצומצמת ושמורה רק לעילויים. אלה מבוקשים גם בחברות בבת המדרש, המעוניינים ב'תלמיד-חכם' שייתן להם שיעור מדי פעם בפעם כדי לקדם את הלימודים התורניים שלהם.

הוראה באחד ממוסדות החינוך החרדי נחשבת לעיסוק בקודש וכך היציאה החלקית מן הכולל מאפשרת להם להישאר באוהלה של תורה, בעודם מסייעים בפרנסת המשפחה. ההשקעה הרבה של החברה החרדית במוסדות חינוך נועדה לא רק להבטיח את עתידה התרבותי אלא משמשת גם לבניית כלכלה חרדית פנימית בנוסח 'התפרנסו זה מזה'.

היוצאים לפרנסה מלאה בהוראה מוצאים בה נחמה רוחנית, אך לא כלכלית, ועל כך – בהמשך.

באזור סטמפורד-היל יש מוסדות חינוך חרדי רבים, בעיקר בשל ההרכב החסידי הבולט של האוכלוסייה החרדית באזור. הפיצול לחסידויות עומד ביסודו של הפיצול במוסדות החינוך החרדי. יש הרבה מוסדות ובהן כיתות קטנות רבות ולכן גם מקומות תעסוקה למורים רבים, בכלל זה תעסוקה חלקית. בדרך כלל, כוח ההוראה מגויס מתוך החסידות אך הכללים בעניין זה אינם נוקשים. יש אברכים החוצים גבולות של חסידות על מנת לשמש כמורה במוסד חינוכי של חסידות אחרת.

למורים-אברכים אלה אין כישורי הוראה פורמליים, וזאת אחת הבעיות המלוות את החינוך החרדי באזור סטמפורד-היל ביחסים עם מערכות הפיקוח הממשלתיים. כל ניסיון להעמיד את ההוראה בת"תים על בסיס של כישורים המוכרים על ידי מערכת החינוך הממשלתית עלול לפגוע במקור פרנסה חשוב לאברכים משום שאינם מתפנים להכשיר עצמם באופן פורמלי לתפקידי הוראה.

יש 'אברכים חלקיים' המתפרנסים מהוראה בכמה מוסדות חינוך, או משמשים בכמה תפקידי הוראה. ראייתני אברך, חסיד באבוב, אשר נוסף על היותו לומד חלקי בכולל של חסידותו באזור סטמפורד-היל שימש גם כמורה בתלמוד התורה של אותה חסידות שמעבר לרחוב. הוא לימד גם שיעורים פרטיים לתלמידים צעירים ולעתים אף העביר שיעורים בבית המדרש תמורת תשלום. מקורות אלה לא הסתכמו להכנסה גדולה אלא השלימו את הסיוע עליו נשענת פרנסת משפחתו מתמיכת ההורים והחמים, ממלגת הכולל, ומתשלומי מדינת הרווחה.

משרה חלקית במסחר ובשירותים

הכלכלה החרדית המקומית משמשת בסיס לתעסוקה של 'אברכים חלקיים' גם בתחומים אחרים, נוסף על מוסדות החינוך, אף שהם האופציה המועדפת מבחינה ערכית בענפי המסחר והשירותים יש סיכוי להכנסה גבוהה יותר ובעיקר להתקדמות כלכלית מהירה. אלה הם גם הענפים שקולטים את אלה שיצאו ממסגרת הכולל ומחפשים את דרכם ומקומם בקרב 'המפרנסים הלומדים', בהם עוסק הפרק הבא.

כמו בכל אוכלוסייה מסורתית ומסוגרת, מקובלת עבודה בעסק משפחתי. 'אברך חלקי' עשוי לסייע בעסק אותו מנהלים בני משפחתו – אשתו, חמיו או בן משפחה אחר. חלק ניכר מן הגברים החרדים הצעירים שפגשתי באזור סטמפורד-היל הם מהגרים שהשתקעו במקום לאחר נישואים לבתו של תושב מקומי, והם עובדים בעסק המשפחתי שלו.

לעומתם, יש 'אברכים חלקיים' המתחילים לבנות לעצמם עסק עתידי על 'אש קטנה'. הרוכלות המודרנית מקובלת בקרב האוכלוסייה החרדית באזור סטמפורד-היל. בעבר רוכלים היו עוברים בין הבתים ומצעים את מרכולתם בבתי הלקוחות. הרוכלות המודרנית מתנהלת כיום בביתם של הרוכלים או בפירת חנות. ההפצה של הטובין או של השירותים נעשית על פי רוב באמצעות עלונים ומודעות. אברכים או רעיותיהם מוכרים כל דבר סחיר באמצעות התקשורת הפרסומית המקומית. גם רשת האינטרנט משמשת אותם בנושא זה.

פעילות חלקית בענף הנדל"ן

אחד התחומים הפופולריים בקרב חרדים בלונדון, ובמיוחד בקרב החסידים, הוא נדל"ן, המכונה בלונדון בשם 'פרופרטי' (property), דהיינו נכסים. בענף זה עוסקים יהודים רבים ברחבי לונדון. מספר קטן משפחות חרדיות עשירות מחזיקות בנתחים גדולים של ענף זה בכרך הגדול. אחת מהן היא משפחת ברגר אשר לה בניינים רבים גם באזור סטמפורד-היל. חברות אלה מספקות תעסוקה מגוונת לחרדים בכמה תחומים ובהם ניהול בניינים להשכרה. משהו צריך לעבור בין הדיירים ולגבות את שכר הדירה, אשר עד היום נגבה בבריטניה על בסיס שבועי. גם תחזוקת בניין היא תחום בו יש ביקוש לכוח אדם בלתי-מקצועי, תפקיד שממלא נאמן של הבעלים.

תיווך דירות אף הוא עיסוק מקובל בקרב אברכים באזור סטמפורד-היל. מתווך דירות יכול להיות עצמאי ועותותיו בידו. יש מי שעוסקים בכך בשעתם הפנויה 'כאברך המתפרנס מעט' ויש 'אברכים חלקיים' שממסדים את פרנסתם כמתווכים. באחד מביקוריי באזור סטמפורד-היל פגשתי חסיד ויז'ניץ המנסה לעניין את אגודת השיכון של 'אגודת ישראל' בנכס מסוים על מנת לזכות בסופו של דבר בדמי תווך. האיש הוא אברך על תקן של 'חצי כולל' והוא לומד במחצית הראשונה של היום. בשאר היממה הוא מנסה לקשור עסקות נדל"ן ולהרוויח את לחמו.

ענף הנדל"ן טומן בחובו אפשרויות נוספות ל'אברכים חלקיים', אלא שלשם כך נחוצה תעוזה רבה יותר והון ראשוני, שכן מדובר בהשקעות של ממש. פגשתי 'אברכים חלקיים', אמנם מעטים, המנסים להיכנס לענף הנדל"ן כבעלים של דירות או בתים. על בסיס צר של חיסכון שהועבר אליהם מהדור הקודם ובאמצעותה של משכנתא גדולה מאוד

המקובלת בשוק המשכנתאות הבריטי, הם רוכשים דירה ומשלמים באמצעות שכר הדירה את המשכנתא. כך, כעבור כמה שנים תהייה הדירה בבעלותם המלאה ותהיה להם הכנסה קבועה שתעזור לתקציב המשפחתי. כל זה בא להעיד על כך כי כבר במסגרת הלימודים התורניים בכולל יש בקרב האברכים מי שמתכננים את המעבר אל מעגל הפרנסה ופועלים לממשו עוד בהיותם במסגרת הכולל. אך גם היה מי שאמר כי הוא אינו מתכוון לעזוב את הכולל אלא לממן בדרך זו את המשך לימודיו.

שוחחתי בנושא העיסוק בנדל"ן עם אברך צעיר הלומד בכולל של הרב הגר בגולדרס-גריין, הרחק מסטמפורד-היל שם הוא מתגורר עם רעייתו. הוא בחר בכולל המרוחק בשל המצוינות של הלומדים בו ובשל הריחוק מטרדות הבית והמשפחה, דבר המאפשר לו לשקוע כל כולו בלימודים. אבל הוא כבר חושב על הפרנסה העתידית בתום שנתיים וחצי של לימודים בכולל וענף הנדל"ן הוא יעדו. לדבריו, ענף זה מצליח בשמונה השנים האחרונות ואברכים רבים נכנסו אלי אם כמתווכים ומנהלי בניינים ואם כמשקיעים קטנים. ההורים שלו יוכלו לעזור לו בהשקעה קטנה וכך יוכל להתפתח. הוא עדיין אינו בגדר 'אברך חלקי' אך מתכנן את עתידו על בסיס כניסה ישירה לענף מבטיח שאינו דורש כישורים מקצועיים מיוחדים. כך או כך, הפרנסה נמצאה אצל אותו אברך במחשבותיו. הוא גם ידע להציב לוח זמנים מדויק למימושה.

7 המפרנס הלומד – קובע עתים לתורה

לפני הדיון במאפיינים של החרדים המפרנסים, מי שעברו ממעמד של אברכים למעמד של 'בעלי-בתים', יש לציין כי בניו-יורק ובלונדון אספתי עדויות אקראיות על המשך לימודים תורניים בקרב רבים מהמתפרנסים, ותיקים כחדשים. נראה כי התופעה התעצמה והעמיקה בעשורים האחרונים. אנשים העסוקים בפרנסתם מוצאים יותר ויותר זמן ללימודים תורניים במסגרות המתאימות ל'בעלי-בתים', בעיקר בחברותא בבית מדרש או בבתייהם. קניית דעת תורנית הפכה לבזק טון, אפילו בשולי החברה החרדית. יש מי שקושרים לימוד תורה עם צדקה באמצעות תשלום לתלמיד כולל כדי שיבוא לביתם לשמש חברותא באופן קבוע.

ראוי לומר כי אין ביציאה ממסגרת הכולל לפרנסה פגיעה במחויבות הדתית, או השפעה על מידת האמונה בחברה החרדית. התהליך מעצב מחדש את המסגרות ללימוד תורה ומביא למעורבות גוברת של הגברים בעולם הפרנסה.

ההתרשמות היא כי בקרב רבים מהמפרנסים הלומדים שפגשתי, ובעיקר בקרב החסידים שבהם, אין תחושה של תבוסה או החמצה. הם אינם חשים אשמה על שלא רתמו עצמם לקריירה של 'תלמיד-חכם'. ואין עליהם גם לחץ של המשפחה להקדיש את עצמם באופן מלא ללימודים תורניים. האיזון בין תורה לפרנסה המושג על ידי המפרנסים הלומדים נראה כעובדה מקובלת ומובנת מאליה בחברה החסידית, ואין עמה סטיגמה חברתית.

קביעת עתים לתורה

לימוד תורה כעיסוק של קבע הוא נוהג מובן מאליו אצל רוב החרדים הנכנסים למעגל הפרנסה לאחר לימודים בכולל. הוא נחשב חלק מאורח החיים החרדי ועל כן יש לשבץ אותו בלוח הזמנים היומי והשבועי. אצל החרדים-הליטאים, שם שולט אידאל

ה'תלמיד-חכם', עיסוק כזה מפצה, במידה מסוימת, על אותו שמץ של אכזבה המלווה את עזיבת הכולל.

מועדים ומקומות לימוד

בניגוד למועדי התפילה היומיים, מועדי הלימוד התורני אינם קבועים ואחידים. כל גבר חרדי ולוח הזמנים האישי שלו ללימוד תורה. יש המרכזים את לימודיהם בשעת בוקר מוקדמת ויש העושים זאת בערב. רבים לומדים בשני המועדים באותו יום. הלימוד בדרך כלל צמוד למועד התפילות היומיות. בית הכנסת בתיפקודו כבית מדרש הוא המקום המצוי ללימוד תורה, במיוחד אצל החסידים. שעה או שעתיים לפני תפילת מעריב מתקבצים להם 'המפרנסים הלומדים', מצטרפים אליהם גם 'אברכים חלקיים', מתיישבים בחברותות ודשים בסוגיות תלמודיות. גם בצמידות לתפילת שחרית מתקבצים בבית המדרש וממלאים את מצוות הלימוד בטרם היציאה לעבודה. כמובן, כמו בכל נוהג אנושי, יש המרבים ויש הממעטים. יש כאלה הלומדים בחטף כי הזמן דוחק והמלאכה מרובה. אחרים מקצים פרק זמן נדיב ללימוד תורה כי עתותיהם בידם.

מי שעבודתו מאפשרת זאת, מקדיש בכל יום כמה שעות ללימוד תורה בכולל. בכולל, שלא כמו בבית המדרש, יש נוכחות כל היום ומי שנכנס בין כתליו לבטח ימצא עם מי ללמוד, ושפע של ספרים, זמין בהינף יד, כשמתעורר הצורך לעיין במקורות. באחד מבתי המדרש של החרדים-הליטאים, המשמש במהלך היום גם ככולל לכמה אברכים, פגשתי בעל עסק בענף הנדל"ן המגיע באופן קבוע בשעה אחת עשרה לפני הצהריים, לאחר שהשלים כמה שעות של ניהול העניינים השוטפים בבית העסק שלו. לאחר שעתיים של לימוד בחברותא הקבועה שלו הוא חוזר לעיסוקיו הרגילים. אף שהוא שקוע בעסקים חובקי עולם הוא קובע באדיקות עתים לתורה במועד המתאים לו ולחברותא שלו. על פי דובר אחר באותו בית מדרש, בעל עסק זה נמנה עם אלה שהכנסתם גבוהה מספיק ועצמאותם התעסוקתית מובטחת להם ולכן הוא יכול לקבוע עת לתורה כאוות נפשו. עובדים שכירים נתונים בסד של לוח הזמנים במקום העבודה ולכן הם לומדים השכם בבוקר או מאוחר בערב, כמקובל על רוב האנשים.

חרדים שפרשו לגמלאות מעובדתם באים אף הם אל בית המדרש במהלך היום, ומצטרפים לתנופה הגדולה של לימודים תורניים המציינת את החברה החרדית בלונדון בעת האחרונה.

לימוד בחברותא, עם הניגון המתלווה לדיון הוא חלק מהמסורת הישנה בה מבקשים 'המתפרנסים הלומדים' לקחת חלק. בבית המדרש או בכולל יש תמיד מי שיצטרף לחברותא העוסקת בסוגיה תלמודית. החברותא הקבועה משמשת גם כמסגרת ללימודים

בבית. 'בעל-בית' חרדי קובע לא רק עתים אלא גם חברים לתורה. התמצית של הלימוד התורני היא בשקלא וטריא המתנהלים בין שני לומדים ויותר. חברותות כאלה של 'בעלי-בתים' פועלות בכל רחבי העולם החרדי, הן בבתיהם של הלומדים והן במוסדות הדת השונים. ללימוד בבית יש גם מטרה נוספת, לדברי כמה מן המרואיינים: "כדי שהילדים יראו דוגמה."

סדר יום של מתפרנס לומד

כדי להמחיש את שילובם של הלימודים במהלך החיים היומי של 'בעל-בית' אציג שלוש דוגמאות לסדרי יום של חסידים צעירים המתפרנסים ולומדים. סדר יום אחד הוא של חסיד בעלז שהגיע מאזור העיר ניו-יורק כדי להינשא בלונדון ולהשתקע בה. אחרי החתונה הוא למד מעט בכולל המקומי. לאחר מכן הוא התחיל לעבוד תוך כדי לימודים בכולל. תחילה עסק בעבודות זבנות מזדמנות ולאחר מכן מצא פרנסה קבועה בסוכנות כביסה. בכל העבודות האלה לא נזקק לכישורים מקצועיים מיוחדים. הוא מקיים אורח חיים המשלב עבודה עם לימודים: בשעה 06:00 הוא כבר בבית המדרש ולומד עם החברותא שלו. לאחר תפילת שחרית הוא חוזר לביתו לארוחת בוקר. בשעה 09:00 הוא בעבודה. ב-17:30 הוא חוזר לביתו וחצי שעה לאחר מכן הוא שוב בבית המדרש, לומד בחברותא עד מועד תפילת מעריב ב-22:00. פעמיים בשבוע הוא לומד בערבים כישורים של פרמדיק אצל מי שכבר יש לו כישורים אלה. הוא מקווה שיבוא יום וימצא עבודה בתחום זה.

סדר יום אחר הוא של חסיד סאטמאר צעיר המנהל דוכן לממכר מזון מהיר. הוא משכים קום בבוקר כדי שיוכל ללמוד כחצי שעה בבית המדרש עם חברותא מאותה חסידות, לפני תפילת שחרית. מבית המדרש הוא ממשיך ישר למקום עבודתו כדי לפתוח את הדוכן בשעה 08:00. הוא חוזר לביתו בסביבות 18:30, אוכל ארוחת ערב עם בני משפחתו ומקדיש זמן לילדים. בשעה 20:20 הוא מתייצב בבית המדרש ללימודים בחברותא של 3-4 לומדים, 'בעלי-בתים' כמוהו. לפעמים בא ללמדם שיעור 'תלמיד-חכם', מן הכולל הסמוך של אותה חסידות. בשעה 22:00 פונות החברותות לתפילת מעריב. בתום התפילה ממחרת החסיד הצעיר לביתו אך יש כאלה שממשיכים בלימוד. עוד לימוד מעלה בקודש. כשחזרתי כעבור שנה לא מצאתי אותו בדוכן לממכר מזון ונאמר לי כי התייאש מהעסק וחזר ללמוד בכולל.

גם החסיד השלישי הוא איש סאטמאר, הגדולה בחסידויות באזור סטמפורד-היל. גם הוא נמצא כבר ב-06:30 ב'שול' – בית המדרש – ולומד שעה - שעה וחצי. משם הוא ממשיך למקום העבודה – מפעל להתקנת ארונות מטבח. הוא עוסק בקבלת הזמנות מלקוחות.

בתום יום העבודה הוא חוזר לביתו ולאחר מכן ממשיך לבית המדרש. "לפעמים", הוא אומר, "אני לומד בערב בין תשע לעשר. אני משתדל, אבל לפעמים אני עייף מדי." הוא אינו נוהג ללמוד בחברותא והדבר מצביע כנראה על כך שגם בעניין זה קיימת שונות ולא הכול יצוק באותה מתכונת בחברה החרדית, גם אם לכאורה היא נראית ממושמעת מאוד ואחידה.

סדר היום של שלושת החסידים האלה אינו יוצא דופן. באופן זה או אחר מקיימים אותו רבים. בשעות הערב בתי המדרש מלאים ב'בעלי-בתים' לומדים. גם כאן מסתמן הבדל בין חרדים-ליטאים לבין החסידויות אחרות. בבית מדרש אחד של חרדים-ליטאים מצאתי את הלומדים מאריכים בלימוד. בבית מדרש של אחת החסידויות הגדולות, הנמצא מעבר לרחוב, רבים באים זמן קצר לפני התפילה כדי לקיים קורטוב של מצוות לימוד. רק מעטים יחסית נשארים ללמוד לאחר התפילה.

נראה כי בכל פעם שפונים בעין בוחנת אל החברה החרדית עולים הבדלי התרבות שבין חסידים לחרדים-ליטאים. החרדים-הליטאים, ועוד יותר מהם – 'הייקים' יוצאי גרמניה, עוסקים בלימוד תורה בביתם או בבית החברותא שלהם. תופעה זו מעוגנת כנראה בנוהג ותיק בקרב תרבויות יהודיות אלה, אך נראה כי היא קיבלה משנה תוקף כתוצאה מתהליכי ההתברגנות המאפיינים את החברה המודרנית והנוגעים לקבוצות אלה יותר מאשר לחסידים. תהליכים אלה מעודדים פעילות רבה יותר בבית הפרטי מאשר במוסדות הקהילתיים המסורתיים. החסידים לעומת זאת קשורים בטבורם אל הקולקטיב שלהם, אל החסידות המסוימת שבה גדלו, ועל כן מעדיפים את המוסדות המקבצים אותם יחד לפעילות של לימוד, טקסים ושמחות. באחת הפגישות אמר לי בעל-בית מאחת החסידויות של אזור סטמפורד-היל כי למרות שכמה ממכריו עזבו את האזור ועברו לגולדס-גרין כדי לשפר את איכות הדיור, הוא בשום אופן אינו מתכוון לעשות זאת, משום שאינו מוכן להפסיד את החוויה של מפגש ערב בבית המדרש עם שאר הגברים כדי ללמוד תורה, לשוחח על דא ועל הא ('שמועס', דהיינו שמועות ביידיש), ולקנח בתפילה בציבור. הוא חזר והדגיש כי אין בדעתו להינתק מכל מה שבית המדרש מעניק לו בערבים, מכל מה שאלה שעקרו לפרברים מפסידים כאשר הם נאלצים להשתעמם בערב בביתם בחיק המשפחה. נראה כי חיקו של בית המדרש קוסם לו לאותו חסיד יותר מאשר חיק משפחתו, ולא יכולתי שלא לחשוב על שכניו האנגלים, המתגוררים מעבר לפינה, אשר עבורם ממלא הפאב המקומי תפקיד חברתי דומה.

שוב, מן הראוי לחזור ולציין כי בשוליים הרחבים שבין שני המחנות התרבותיים של החברה החרדית בלונדון, וכנראה גם במקומות אחרים בעולם, מצויים אנשים לא מעטים אשר זהותם התרבותית-ההיסטורית אינה מכתיבה את אורח חייהם הנוכחי והם נוהגים

בהתאם להשקפתם והעדפותיהם האישיות. התרשמתי כי תופעה זו מתרחשת בעיקר בקרב מי אשר מקורותיהם הם חסידיים אך ההווה שלהם קשור יותר לנוהגי החיים המאפיינים את החרדים-הליטאים וצאצאיהם של יוצאי גרמניה. גם הם לומדים בביתם עם חברותא ולעיתים מוצאים את דרכם אל בית מדרש שבו לומדים בעיקר חרדים-ליטאים. 'ליטאיזציה', אם כן, אינה רק מנת חלקם של חרדים יוצאי עדות המזרח, כפי שעולה ממחקרו של לופו (2004ב). תהליך ההשלה של השיוכיות ההיסטורית מתרחש גם בתוך המחנה החסידי. תופעה זו בולטת במיוחד בפרברים הצפוניים-מערביים של לונדון – גולדרס-גרין ושכונותיה – שם בתי המדרש של החרדים-הליטאים ואפילו אלה של יוצאי גרמניה, הנושאים ברובם את השם 'עדת ישראל' (כשם הקהילה המקורית בפרנקפורט), מלאים במתפללים שהם בעלי שיוכיות היסטורית חסידית. הרב של קהילת 'עדת ישראל' בצפון לונדון העריך באוזני כי להערכתו קרוב לשליש מחברי קהילתו הם ממקור חסידי אך כיום הם נוהגים על פי הכללים המקובלים על הקהילה. המבוגרים שבהם עדיין ניכרים במבטאם.

תופעה זו של 'ליטאיזציה' אצל החסידים מתרחשת בעקבות יציאה מתחומי אזור סטמפורד-היל אל הפרברים. מי שאינו רוצה לעמוד בכללי ההתנהגות החמורים של העדות החסידיות בסטמפורד-היל יוצא מן האזור ומוצא את מקומו בגולדרס-גרין או בשכונות הסמוכות לה. בעשורים האחרונים גדלה הנוכחות החסידית בפרברים. "רואים עכשיו יותר שטריימלך ברחובות של גולדרס-גרין מאשר לפני עשרים שנה" אמר לי אחד האנשים המרכזיים בקהילה אשר עזב את סטמפורד-היל לפני כשלושים שנה, כאשר השטריימלך החלו להופיע ברחובותיה. הריבוי של השטריימלך מציין בשיח עם מרואיינים רבים את 'מד' החסידיות של שכונה. אך הביטוי העיקרי הוא בהקמת בתי מדרש של חסידים בפרברים המערביים. בפרברים הצפוניים-מערביים נמצאים כמה בתי מדרש שכאלה וביניהם אלה של החסידיות גור, סאדיגורא, סאסוב, חב"ד, וסקול (North West Connections, 2001). אלה מהווים אמנם בסיסים של התרבות החסידית בסביבה פרברית זו אך על פי עדויות של כמה מן המרואיינים אורחות החיים של קהילות אלה אינן דומות למקובל באזור סטמפורד-היל. קהילות חסידיות אלה פתוחות יותר לעולם שמסביב, ומקבלות על עצמם את הסגנון הבורגני-ה'בעל-בית' המקובל בקרב החרדים-הליטאים של גולדרס-גרין ושכונותיה.

אצל החסידים מתחולל גם תהליך של השלאת הזהויות של החסידיות השונות. התופעה של גברים העוברים מחסידות אחת לשנייה אינה חדשה, אולם המאפיין את התקופה הנוכחית, הוא 'החסיד הניטרלי', אשר אינו משתייך לחסידות מסוימת, בוחר לנהוג על פי דרכו, אך שומר על המסגרת של אורח החיים החסידי. חסידים אלה מתגוררים בעיקר בפרברים הצפוניים-מערביים של לונדון, שם הם יכולים לבחור את דרכם בקודש ולקבוע לעצמם אורח חיים שיש בו גם מן החסידות וגם מן החרדיות הליטאית. 'החסיד הניטרלי',

הנתון פחות ללחץ של הקולקטיב החסידי הספציפי, יכול גם לנווט את דרכו בהכשרתו המקצועית וכך בבחירת סוג הפרנסה. נושא זה של השלת הזהות הקולקטיבית הספציפית הוא כנראה צעד ראשון בתמורה שעובר אדם חרדי בדרכו אל איזון חדש בין לימוד תורה לפרנסה וכן למציאת שביל חדש בין החיים הרוחניים לחיים הגשמיים, שבתוכם נמצאת הפרנסה במקום של כבוד.

האם כל השינויים האלה בקרב החסידים ישפיעו גם על הדרך שבה הם ינסחו את האיזון בין לימוד תורה לפרנסה? האם הם ישפיעו על המועד בו הם יעברו מלימודים בכולל למקום העבודה? האם הם ישנו את טעמים בסוגיית ההכשרה המקצועית? שאלות אלה ואחרות הן בעלות עניין למי שמנסה להעריך כיצד תנהג החברה החרדית בישראל אל מול האתגר של שידוד מערכות ב'חברת הלומדים' שהקימה בעשרות השנים האחרונות, והמשימה מתחילה להיות קשה מנשוא.

מתפרנסים הלומדים מעט

בתוך כל ההתלהבות והמסירות ללימודים בחברה החרדית ישנם גם כאלה שלא הצליחו לסגל לעצמם מחויבות לקביעת עתים לתורה או שלא רכשו כישורים של לימוד תורני על מנת לעמוד במשימה, בעיקר במתכונת של שיח לימודי בחברותא והם אינם לומדים יום-יום. אלה הם 'המפרנסים הלומדים מעט'. הם מסתפקים בלימודים התורניים הנערכים בשבת או בחג בבית המדרש, לפני התפילה או אחריה.

פגשתי כמה מהם בסטמפורד-היל. חלקם מבוגרים למדי שלא למדו לימודים תורניים בצעירותם, בעת שתחיית הלימודים האלה הייתה עדיין באבה ונחלתם של מעטים, ולכן גם לא למדו דיים בשיבה גדולה. אחרים הממעטים ללימוד תורה הם צעירים שהתקשו בלימודים והקדימו לחפש את דרכם בעולם הפרנסה. כאשר שאלתי צעירים אלה על לימוד תורה היו שלא רצו לענות והסתפקו בתשובה "לפעמים" או "כשמזדמן". נראה שהם התכוונו ללימודים בשבתות או בחגים או באירועים שבהם פותחים ספר ולומדים דבר תורה. אך הדבר נראה כפעילות טקסית יותר מאשר כלימוד של ממש. בהשתתפותם במעמדים כאלה הם מעידים על חלקם בקוד התרבותי של הקולקטיב שלהם האומר כי ללימוד תורה ערך רב בחברה. הלימוד המזדמן משמש בעבורם כרטיס כניסה לחברה שהם חלק אינטגרלי ממנה.

אבל היו חרדים שדיברו באופן ברור וישיר על כך שהם לומדים רק בשבת. אחד מהם, בחור צעיר שעדיין לא התחתן, אך הפסיק ללימוד ויצא לעבוד באחד מעסקי היהלומים

והתכשיטים של חרדים במרכז לונדון. משפחתו אינה שייכת ללבה החרדית. אחד מהוריו הוא בעל תשובה והמשפחה הצטרפה לחב"ד, חסידות שיש לה מערכת יחסים מורכבת עם שאר החברה החרדית. בחסידות זו מעודדים לצאת לעבודה די מוקדם. לצעיר זה אשר עזב את לימודי הישיבה בטרם נישא היה קשה יותר למצוא שידוך.

התרשמתי כי חלק ניכר מ'המתפרנסים הממעטים ללמוד' אשר פגשתי הם בעלי סטטוס חברתי-כלכלי נמוך, אך אין בכך כדי לקבוע שאין בקרב אנשי רובד חברתי זה הקובעים עתים לתורה ועושים חיל בלימודיהם. יש לקבל את הדברים כהשערה ראשונית עליה ראוי לקיים מחקר, ולו רק על מנת להבין את מקומם של הממעטים ללמוד בחברה השמה בראש מעייניה את לימוד התורה. כללתי את 'המתפרנסים הממעטים ללמוד' במערך איפיון הטיפוסים בחברה החרדית על מנת להצביע על קיומם. לא הקציתי להם פרק נפרד כי הידע עליהם מועט. בישראל הם צוינו בעת האחרונה בדברים הנאמרים בתקשורת כשב"בניקים צעירים שאינם לומדים. נראה שיש רבים כאלה גם בקרב מי שאינם צעירים. הם מפרנסים בשקט את משפחותיהם, ועל אף מעורבותם המועטה בלימודים הם בכל זאת בשר מבשרה של החברה החרדית.

היקף המפרנסים הלומדים

שני הסקרים שנערכו בקרב שתי קהילות חרדיות בבריטניה (סטמפורד-היל וברוטון-פארק) מלמדים כי כחמישית מן הגברים החרדים נמצאו במסגרת של כולל בעת הסקר. אשר להיקף המועסקים מבין הגברים החרדים התמונה די מורכבת. מתוך הממצאים ניתן להעריך כי שיעור הגברים המועסקים באזור סטמפורד-היל נע בין 45 ל-50 אחוזים. (Holman & Holman, 2002). ניתן לשער כי שיעור הגברים המועסקים גדול עוד יותר בשל הנטייה להימנע מדיווח על תעסוקה משום שלא תמיד יש עניין לחשוף אותה, במיוחד כאשר מדובר בתעסוקה עצמאית. שאר הגברים – מקצתם מובטלים או שאינם משתתפים בכוח העבודה מסיבה זו או אחרת.

בסקר המקביל שנערך שנה לאחר מכן בברוטון-פארק נמצא כי 49 אחוזים מן הגברים הועסקו באופן מלא ו-18 אחוזים באופן חלקי. כלומר, 67 אחוזים מן הגברים היו מועסקים באופן זה או אחר. ממצא זה מקבל אישוש מן התשובה לשאלה "האם קבלת משכורת בשבוע שקדם למילוי השאלון?" שעליה ענו בחיוב 66 אחוזים מן הגברים. יתרה מזו, לשאלה: "האם עבדת אי פעם?" ענו בחיוב 83 אחוזים מן גברים (Holman & Holman, 2003). הנתונים של הסקר בברוטון-פארק מצביעים על רמה גבוהה של תעסוקה בקהילה חרדית בבריטניה. אולם יש להדגיש את העובדה כי מדובר בקהילה חרדית-ליטאית המחויבת היסטורית ללימודים

תורניים, יותר מאשר קהילה חסידית, כמו זו המאפיינת את אזור סטמפורד-היל. בשל כך אפשר לבחון שתי הצעות. האחת היא כי ניתן להתייחס במידה ניכרת של ביטחון לאומדן שהוצע לעיל באשר לאחוז התעסוקה בקרב הגברים החרדים בסטמפורד-היל ואולי אף להעריכו בשני שלישים. כמו כן, יש מקום להציע כהכללה כי למרות המחויבות הרבה של הקהילה החרדית-ליטאית ללימודים תורניים, בסופו של דבר רמת תעסוקה של גבריה אינה נופלת מן המקובל בקהילות אחרות, חרדיות ולא-חרדיות.

הדברים עולים גם מתוך הנתונים על הגברים בגילאי העבודה בסקר האוכלוסייה החרדית באוטרמונט שבמונטריאול המצויים בלוח 5. גם בקהילה חרדית-חסידיית זו מתקיימת רמת תעסוקה גבוהה יחסית בקבוצות הגיל שלאחר גיל 24.

לוח 5

אחוז הגברים החרדים לפי סוג העיסוק וקבוצת הגיל אוטרמונט מונטריאול, 1997

קבוצת הגיל			סוג העיסוק
64-45	44-25	24-17	
2.1	6.0	56.5	לימודים מלאים בכולל
4.2	3.6	13.0	לימודים חלקיים בכולל
8.3	8.4	0.0	תעסוקה חלקית
79.2	79.5	30.4	תעסוקה מלאה

מקור: Shahar et al., 1997: 23

על בסיס הממצאים של שלוש הקהילות החרדיות, אשר לגביהן יש נתונים מפורטים, ניתן לחזור על ההכללה כי בקהילות חרדיות בארצות המערב שוררת רמת תעסוקה גבוהה למדי המצדיקה לכנות אותן קהילות של 'לומדים ומתפרנסים'. אמנם יש מקום להמשיך ולבחון באופן מפורט הכללה זו בקהילות חרדיות נוספות מחוץ לישראל, אך עם זאת, יש מקום להתייחס לרמת התעסוקה הנמוכה המצויה בקרב האוכלוסייה החרדית בישראל –

כשני שלישים מן הגברים החרדים אינם עובדים (Berman & Klinov, 1997), כתופעה ייחודית הקשורה לנסיבות המיוחדות השוררות בישראל.

כאן המקום להציג דברים ששמעתי בכמה הזדמנויות בלונדון ובניו-יורק על שיעור המפרנסים הקיים, לפי דעת המרואיינים, בקרב האוכלוסייה החרדית בישראל. חרדי מישראל אמר:

בארץ רוב החרדים מתפרנסים. האחים שלי כולם עובדים. אחד ראש ישיבה, אחד משגיח כשרות, אחד עוסק בהובלה אוחד מייצר קלטות. זה לא נכון שהחרדים לא עובדים. רובם עובדים לדעתי.

יש מקום לברר היטב מה תמונת המצב בקרב האוכלוסייה החרדית בישראל, לא להסתפק בנתונים פורמליים רשמיים, אלא לערוך סקרים ומחקרי שדה.

התפלגות מגזרית וענפית של המפרנסים הלומדים

מקור פרנסתם של 'המפרנסים הלומדים' נע בין המגזר הפרטי לציבורי, תוך הישענות יחסית ניכרת על המגזר הציבורי בשל נוכחותה של מערכת חינוכית מסועפת המעסיקה אנשים רבים, אך ברמות שכר נמוכות. התעניינות מיוחדת קיימת בפרנסות הקשורות בענף הנדל"ן. בסקר שנערך באזור סטמפורד-היל דיווחו 59 אחוזים מן הגברים החרדים כי הם עובדים במגזר הפרטי. 33 אחוזים מועסקים במגזר הציבורי: 24 אחוזים במוסדות החינוך החרדי ו-9 אחוזים בארגונים של החברה האזרחית החרדית. השאר מועסקים במה שהוגדר כ'אחר' (Holman & Holman, 2002: 47).

החשיבות של החינוך החרדי

התעסוקה במוסדות החינוך החרדי מקיפה כרבע מן הגברים המועסקים באזור סטמפורד-היל. בברוטון-פארק שיעורם היה כחמישית (Holman & Holman, 2003: Table 7.3). למוסדות החינוך יש מקום חשוב בכלכלת הקהילות החרדיות מבחינת מספר המועסקים. אך החיסרון הוא בשכר הנמוך. רבים ממוסדות חינוך אלה אינם מקבלים תמיכה כספית מהמדינה משום שהם נחשבים מוסדות דתיים. קיומם תלוי בכספי הקהילה ולכן הם נאלצים לשלם משכורות דוחק לסגל המורים.

המשרות הזמינות בחינוך החרדי המקומי הוא מוגבל. אולם, בעת האחרונה, על פי עדויות אקראיות, יש ביקוש למורים במקצועות הדת בבתי ספר יהודיים שאינם חרדיים. אלה נמצאים מחוץ לאזור סטמפורד-היל, במיוחד בפרברים של צפון-מערב לונדון. אחד

החסידים ששוחחתי אתו באזור סטמפורד-היל התחיל ללמד דרדקים בבית ספר דתי מודרני בגולדוס-גרין לאחר שלוש שנים של לימודים בכולל. הוא מלמד אותם לשון הקודש ולימודי דת. בחינוך הדתי יש מחסור במורים בנושאים אלה וכך נפתחה אפשרות חדשה של פרנסה בעבור יוצאי הכוללים, כפי שקרה גם בארצות-הברית.

יש התולים את 'התזוזה לימין' בקרב האורתודוקסיה המודרנית בתופעה זו של כוח הוראה חרדי, נשים וגברים, המלמדים את התלמידים ברוח היהדות החרדית. אלא שגם בעניין זה עשויים הגברים החרדים להימצא בעמדה של נחותה בהשוואה לנשים בשל סוגיית ההכשרה המקצועית, המחויבת בבתי ספר המקבלים מימון מהמדינה. הנשים החרדיות מוכשרות כמורות בסמינרים מקצועיים ואילו הגברים, שאין להם ההכשרה הדידקטית הנדרשת, יצטרכו לעשות מאמץ ולקדם את עצמם מבחינה מקצועית בתחום החינוך ובתחומי תעסוקה אחרים, אם ברצונם להעלות את רמת השכר שלהם.

נוהרים לענף הנדל"ן

בפרק העוסק ב'אברך החלקי' צוין כי הגברים החרדים באזור סטמפורד-היל מתלהבים לעסוק בענף הנדל"ן. היקף העיסוק בענף זה הוא גדול בהרבה לעומת אוטרמונט. ייתכן כי מדובר בתופעה תקופתית. תחום הנדל"ן בלונדון עבר תהפוכות בשנים האחרונות אך נראה כי האנשים נוטים לזכור את התקופות הטובות, במיוחד כאשר לנגד עיניהם. עומדת ההצלחה המהירה של משפחות חרדיות שעשו חיל רב בענף זה. שמות כמו ברגר (Berger) ופרשווטר (Freshwater) שגורים בפי גברים חרדים צעירים רבים כעדות להצלחה אפשרית. חברות נדל"ן גדולות אלה ידועות היטב בלונדון, גם מחוץ למסגרת החברה החרדית, בשל היותן בעלים של דירות רבות להשכרה ולמכירה, אשר הרווחים מהן משמשים בסיס לתמיכה במוסדות חרדיים (Hamnett & Randolph, 1988). השילוב של גביר גדול ונדיב גדול הוא אחד הדימויים הקוסמים ביותר לצעירים החרדים. נוסף על כך, פעילות הקשורה בנדל"ן מקרבת את העוסק בה לדימוי של איש מעמד הביניים, מי שבלשונם של החרדים האשכנזים הוא 'בעל-בית'. לכן נראה כי הדימוי של עיסוק 'בעל-בית' ('באלעבאטיש' בגרסה אחת של האידיש) הוא שיקול המדריך גברים צעירים לנסות את מזלם בפעילות זו, לא רק בלונדון אלא גם בשאר כרכי המערב.

ענף היהלומים והתכשיטים שוב אינו מושך

תחום נוסף בו עוסקים חרדים בלונדון הוא ענף המסחר ביהלומים ובתכשיטים. כמו בניו-יורק ענף זה מתמקם ברחוב האטון גארדן (Hutton Garden) בקרבת הסיטי ובו פעילות בנוסח של 'בורסת יהלומים'. זה ענף 'נוצץ' מבחינת הרמה הצפויה של הכנסות ועל כן מושך אליו חרדים צעירים היוצאים אל מעגל הפרנסה. אולם, כמו בניו-יורק, יש בענף זה

זבנים קטנים, רוכלים זעירים, שמנסים למכור חופן של סחורה, וסוכנים הנוסעים ממקום למקום ומייצגים סוחרים גדולים. הם נאלצים להסתפק בהכנסות צנועות יחסית, אך יש מי שמצליחים מאד ומשמשים מודל חיקוי לרבים אחרים. רק מעטים זוכים להגשים את החלום. בין אלה המצליחים נמצאים על פי רוב בנים של סוחר ילומים ותכשיטים. למשל, חסיד בעלז ששוחחתי עימו והנראה על פי לבושו כ'בעל-בית' של ממש, אביו מנהל עסקי ילומים באנטוורפן והוא מייצג אותם בלונדון, שם הוא אפילו חבר בורסה. הוא אינו עוסק במסחר קמעוני ומוכר לחנויות ואפילו לסיטונאים.

בהקשר לענף היהלומים והתכשיטים שמעתי הסבר מחסיד שעוזב עיסוקים אחרים והשתלב בתחום זה, כנראה בעזרת קשרים משפחתיים. לטענתו חרדים חייבים לעסוק במקצועות עתירי הכנסה כי רק בדרך זו הם יכולים להתקיים בכבוד בעיר כל כך יקרה ובמציאות שבה ניהול חיים חרדיים על כל היבטיהם הוא עניין יקר מאוד.

עיסוקיהם של המפרנסים הלומדים

תחומי עיסוק

הסקרים שנערכו בשתי הקהילות החרדיות בבריטניה אינם מספקים מידע מפורט על ענפי הכלכלה הראשיים שבהם עובדים הגברים המרואיינים. לעומת זאת קיים מידע על כך בסקר של הקהילה החרדית באוטרמונט שבמונטריאול, שם עוסקים החרדים בתחומים האלה: שירותים (29.9%), מסחר קמעוני (22.7%), חרושת (17.5%), מסחר סיטוני (14.4%), וייבוא/ייצוא (12.4%) (Shahar et al., 1997:37). העיסוק הדומיננטי במסחר ושירותים של חרדים בכרך המודרני של מונטריאול אינו מפתיע. נראה כי זו תמונת המצב השוררת גם בקהילות חרדיות אחרות, כולל שתי הקהילות האמורות בבריטניה. גם המידע על התפלגות העוסקים לפי הענף הכלכלי, כמפורט בקרב המועסקים החרדים באוטרמונט, מתאים לידע הכללי הקיים על הענפים הכלכליים המקובלים על יהודים בכלל ועל חרדים בפרט: בגדים וטקסטיל (22.5%), שירותי מזון (16.5%), ונדל"ן ובניין (10.0%).

בהיעדר נתונים מפורטים על העיסוקים הספציפיים של חרדים באזור סטמפורד-היל ניסיתי לקבל מושג על נושא זה בראיונות שערכתי עם אנשים המתמצאים היטב בקהילה המקומית. ביקשתי מאחד המרואיינים, המתמצא היטב בציבור החרדי באזור סטמפורד-היל, לציין לפי ספר הטלפונים החרדי 'שומר שבת' של אזור סטמפורד-היל את העיסוקים של אנשים אותם הוא מכיר, בקרב אלה הכלולים באותיות A עד F. התוצאות מובאות בלוח 6:

**גברים חרדים לפי עיסוקים ראשיים ומפורטים, סטמפורד-היל, 2003
(על פי ספר הטלפונים החרדי אותיות A עד F)**

העיסוק הראשי	העיסוק המפורט	מספרים	אחוזים
סך הכול		207	100.0
כלי קודש	רב (3), מחבר ספרי קודש (1), דיין (2), מנהל קופת גמ"ח (1), משגיח כשרות (4), מוהל (1), ראש חברה קדישא (1), שעטנז (1), שוחט (2)	16	7.7
מורים	מלמד בתלמוד תורה (16), מורה בישיבה או בבית ספר (19), מורה בסמינר (1)	36	17.4
מנהלים ועובדי ניהול	מנהל (4), עובדי ניהול (18)	22	10.6
מקצועות חופשיים	שופט (2), עורך דין (1), חוקר רפואי (1), חשבונאי (2), מודד (3), עובד סוציאלי (2), רופא שיניים (1), מתכנת (2)	14	6.8
מסחר קמעוני ושירותים	חנוות (13), חנות מזון כללית (4), חנות מזון מתמחה (6), חנות לתשמישי קדושה (1), חנויות למוצרים אחרים (7), קידום מכירות, (2) טבח (1), מלצר (1), קצב (1), ממכר טלפונים (1)	37	17.9
מסחר סיטוני	יבוא/יצוא (4), מחסני מכירות (2)	6	2.9
יהלומים ותכשיטים	סוחרים	4	1.9
נדל"ן	סוכני תווך, מנהלי בניינים, יזמים, משקיעים	46	22.2
חרושת	מפעל ייצור (3), מאפיה (1), בנייה (1), דפוס (1), רהיטים (1)	7	3.4
תחבורה	עוסק בהובלות (2), נהג (5)	7	3.4
כמה עיסוקים במקביל	'כל מיני' 'All kinds'	12	5.8

מקור: ידע אישי של תושב האזור על פי ספר הטלפונים החרדי של אזור סטמפורד-היל
North London Shomer Shabos Telephone & Business Directory, 2003

מסוגרת ושונה מבחינה תרבותית מן החברה הסובבת אותה. בכך היא נוהגת על פי דפוסים המוכרים בהתנהגותם של מהגרים שתרבותם שונה מזו של הסביבה הקולטת.

העדפה של 'מלאכות נקיות'

הנתונים מצביעים על כך כי הנטייה לתור אחר 'מלאכות נקיות' השתרשה גם בקרב האוכלוסייה החסידית של אזור סטמפורד-היל. יתכן כי ההשפעה התרבותית של הסביבה האנגלו-יהודית הבורגנית עשתה את שלה גם על המהגרים ממזרח אירופה. כך, על כל פנים, על פי עדותם של כמה וכמה מן המרואיינים שעקרו מאזור העיר ניו-יורק ללונדון בעקבות שידוך, על מנת להשתקע לצד רעיתם וחמיהם. לדבריהם של 'אמריקנים' אלה, החרדים 'האנגלים' נרתעים מלעסוק בעבודת כפיים בהשוואה לחרדים בניו-יורק, שם משמשים חרדים לא מעטים נהגי משאיות, נגרים, חשמלאים, שרברים, מכונאים ומחסנאים. עם זאת, העירו דוברים אלה כי הם עדים בעת האחרונה לשינוי בגישתם של המקומיים למלאכה 'לא כל כך נקייה' כאפשרות של תעסוקה המפרנסת את בעליה בעת דוחק. מאחד מהם, באמצע שנות העשרים לחייו העובד בחנות למזון, שמעתי את הדברים האלה:

יש לי חבר שמוכר רהיטים. חבר אחר עובד בלאונדרמט (עסק של מכונות כביסה בשירות עצמי). מנסים להשיג כל פני (penny) שאפשר. לפני עשר שנים אדם כמוני לא היה מוכן לעבוד בחנות.

דברים שונים שמעתי משרברב מבוגר, שהגיע ללונדון בעת יציאת החסידים מהונגריה בשנת 1956. רק אחד מבניו עובד לצדו. "היום אף אחד לא רוצה להיות שרברב, אפילו לא רוב הבנים שלי", הוא אמר במפגש רחוב והוסיף: "חבל, אפשר להתפרנס יפה מאד בענף הזה".

העדפת מעסיקים חרדים

מתוך עדויות אקראיות ניתן לומר כי חלק הארי של המעסיקים הפרטיים של מועסקים חרדים הם חרדים בעצמם. תופעה זו מקובלת במיוחד בקרב האוכלוסייה החסידית ונצפתה על ידי גם בניו-יורק. נראה כי פועלת כאן העדפה הדדית. בעלי עסקים חסידים מעדיפים להעסיק חסידים בשל המחויבות הקבוצתית ובשל הנכונות של חסידים לעשות כל מלאכה. יש גם העדפה להעסיק עובדים מתוך אותה חסידות. הדבר ניכר בכמה מן העסקים הגדולים בהם אפשר להבחין בתופעה על פי סגנון הלבוש והפאות. אך שמעתי גם תשובה שונה, מבעל חנות: אני מעדיף דווקא איש מחסידות אחרת כדי בזמן שאני נוסע לירושלים לחגוג עם הרבי שלי העובד יישאר כאן לשרת קונים בחנות. הוא נוסע אל הרבי שלו במועד אחר."

המועסקים החרדים מעדיפים מעסיק חרדי כדי למנוע חיכוכים על בסיס אי הכרת המנהגים והאיסורים הקיימים בתרבותם. לוח הזמנים היומי, השבועי והשנתי של התרבות היהודית מקובל עליו, וכן הלכות השבת וחגים יהודיים, חוקי הכשרות, הלבוש החרדי, הנסיעות הארוכות לשמחות ולהלוויות, ביקורים אצל הרבי, ושלל כללים, המנהגים והמצוות הממלאים את עולמו המורכב של הגבר החרדי. כל אלה עשויים להיות משא כבד אל מול מעסיק שאינו מכיר את תרבותם או שהוא מתנכר לה. בזיכרון הקולקטיבי של החרדים צרובה הטראומה של המהגרים היהודים לארצות המערב בראשית המאה העשרים, שאולצו לעבוד בשבת.

עניין רב במעמד של מועסקים עצמאיים

על פי הסקר של האוכלוסייה החרדית באזור סטמפורד-היל יותר מרבע (28%) מן הגברים המועסקים ב-2001 היו עצמאיים (Holman & Holman, 2002: 48). ניתן לשער כי חלק זה הוא קטן מן המצוי בשל הימנעות אפשרית של עצמאיים מדיווח ואולי אף מהשתתפות בסקר בשל סיבות שונות. כך או כך, גם האחוז שנרשם בסקר הוא גבוה למדי ומשקף את ההעדפה השוררת בקרב האוכלוסייה לתעסוקה עצמאית, בשל יתרונותיה.

ראשית, תעסוקה עצמאית נתפסת כמסלול מהיר יותר לשיפור המצב הכלכלי. היא נחשבת בעלת פוטנציאל עסקי המאפשר הגת רווחים במהירות יחסית, מטרה נכספת לגברים אשר מיד עם היציאה מן הכולל, עומדים בפני האתגר לפרנס משפחה מרובת ילדים. העול הכלכלי הרובץ על הגבר המפרנס הוא כבד כבר בתחילת דרכו בעולם הפרנסה. האתגר הוא להרוויח יותר ממה שיכולה להעניק משרה של שכיר מתחיל בעסק פרטי או במוסד חינוכי חרדי.

כמו כן, סוגים מסוימים של תעסוקה עצמאית אינם דורשים כישורים מקצועיים ואינם מחייבים פתיחות חברתית ותרבותית מצד המעסיק ועובדיו הוותיקים. מהגרים חדשים נמצאים לעתים קרובות במצב שבו הכישורים שהם מביאים איתם ממקום אחר אינם רלוונטיים עוד, ולעיתים הם עף נתקלים בסביבה חברתית שאינה מכניסת 'אחרים'. בתנאים מעין אלה קשה להשיג תעסוקה. בשל כך, מהגרים רבים מעדיפים תעסוקה עצמאית. במובן זה, הגברים החרדים הצעירים, בעת שהם עוברים מן השהות הממושכת במוסדות הלימוד המסוגרים, הם בבחינת 'מהגרים חדשים', ופונים אל מסלול התעסוקה העצמאית.

הישענות על עסקים משפחתיים

רבים מן המפרנסים החרדים בסטמפורד-היל מועסקים בכלכלה החרדית המקומית. במסגרת זו הם במקרים רבים עובדים בעסקי המשפחה. עובדה זו עולה בסקר שנערך באזור בקרב האוכלוסייה החרדית. נמצא כי 18 אחוזים מן המועסקים עבדו, בעת שהסקר נערך, בעסק המשפחתי (Holman & Holman, 2003: Table 7.9). אולם הדבר אינו כך בברוטון-פארק, שהוא פרבר מגורים חרדי חדש ואין בו עדיין ריכוז של עסקים חרדיים בבעלות משפחתית העוברים מדור לדור. נראה כי יש לתלות את ההבדל בנושא זה בין שני הריכוזים החרדיים, גם בהרכב החסידי יותר של סטמפורד-היל. עסקים משפחתיים קטנים שכיחים בקבוצה תרבותית זו במיוחד. החרדים-הליטאים והייקים מעדיפים תעסוקות מקצועיות ועל כן עשויים להיות מועסקים בעסקים שאינם משפחתיים.

8 תמונת המצב הנוכחית: אוכלוסייה ברמת הכנסה נמוכה

הדברים שנאמרו לעיל על רמת התעסוקה הגבוהה יחסית בקרב הקהילות החרדיות בבריטניה, שיש בנוגע אליהן נתונים מפורטים, אינם פותרים את האוכלוסייה החרדית מבעיות של מצוקה כלכלית. רוב העבודות שמוצאים הגברים החרדים מתאפיין בהכנסה נמוכה. משקי בית חרדיים רבים אינם נחלצים ממעגל המצוקה בשל שכיחותם של משפחות מרובות ילדים ובשל הוצאות רבות הכרוכות בניהול חיים חרדיים בכרך המודרני, בעיקר הוצאות על חינוך ועל מזון כשר.

נראה כי האתגר העיקרי העומד בפני קהילות חרדיות מחוץ לישראל הוא להגדיל את רמת ההכנסה של הגברים החרדים. שיעור המקדישים את עצמם ללימודים תורניים אינו עיקר הבעיה הכלכלית של החברה החרדית מחוץ לישראל. גם גברים לא-חרדים בני אותו גיל מקדישים זמן רב ללימודים במכללות, באוניברסיטאות ובבתי ספר מקצועיים, אולם במוסדות אלה הם משפרים את סיכויי ההשתכרות שלהם לאחר הלימודים. לא כך המצב באשר לרבים בקרב הגברים החרדים. ללא הכשרה מקצועית או אקדמית רבים מהם נקלעים לעיסוקים שאין בהם די פרנסה.

רמת הכנסה נמוכה היא כעין תופעה אנדמית בקרב האוכלוסייה החרדית של אזור סטמפורד-היל. כל האיזונים בין לימודים תורניים ופרנסה שמנסים הגברים החרדים להשיג בעת האחרונה אינם משנים באורח ניכר את המצב המבני בו נתונה החברה החרדית באזור זה, החסידית בעיקרה. קיימות כמה סיבות לכך ואציגן בקצרה:

א. **היעדר כישורים בסיסיים לתעסוקה מודרנית** – בצעירותם לא רכשו הגברים החרדים של קהילת סטמפורד-היל ידע וכישורים בסיסיים שיסייעו להם למצוא תעסוקה מודרנית המפרנסת בכבוד את בעליה.

- ב. **הסתגרות בכלכלה החרדית המקומית** – חלק ניכר מן הגברים החרדים של קהילת סטמפורד-היל אינם יוצאים אל המרחב הגדול של כלכלת הכרך ומסתגרים בד' אמותיה של הכלכלה החרדית המקומית, המשלמת שכר נמוך ביותר.
 - ג. **היעדר הכנסות בשנות הלימוד בכולל** – חלק לא מבוטל של הגברים החרדים אינו משתכר במשך כמה שנים בעת שהם מתמסרים ללימודים תורניים מלאים והם לא חוסכים כספים העשויים לסייע להם בעתיד.
 - ד. **מגבלות על יכולת ההשתכרות של הנשים** – הנשים החרדיות אינן יכולות לשמש משענת של פרנסה למשך זמן רב משום שעד מהרה הן מטופלות בילדים ומצמצמות את השתתפותן בכוח העבודה.
- בהמשך נדונות הסיבות האלה ביתר פירוט.

היעדר ידע וכישורים בסיסיים לתעסוקה מודרנית

הסיבה הראשונה והבסיסית ביותר לרמת ההכנסה הנמוכה המאפיינת את החברה החרדית, ובמיוחד את משקי הבית הצעירים, היא היעדר כישורים לעבודה המספקת הכנסה בינונית וגבוהה. הסיבה לכך נעוצה באופייה של חלק ממערכת החינוך החרדי, בעיקר החסידי. באזור סטמפורד-היל קיימים כמה מסלולים אפשריים לחינוכו של ילד חרדי. המסלול החסידי המובהק הוא זה של תלמוד תורה עד גיל 12 לערך, בו לומדים בעיקר לימודי קודש בשילוב זניח וברמה נמוכה של לימודים כלליים. לאחר מכן הנערים עוברים לישיבה קטנה ולומדים רק לימוד תורני. כך גם בישיבה הגדולה אליה נכנסים בגיל 16, ובהמשך – כולל.

במסלול השני, גם הוא חסידי בעיקרו, יש יותר דגש על לימודים כלליים. מסלול זה בנוי בעיקרו על מערכת החינוך 'יסודי התורה' (Yesodey Hatorah), הפועלת ברמת החינוך היסודי והתיכוני והמקובלת בבתי הספר העצמאיים בבריטניה (שאינם זוכים לסיוע ממערכת החינוך הציבורי, משום שאינם מקיימים במלואם את הכללים הנהוגים במערכת זו). מערכת 'יסודי התורה' הוקמה על ידי יוצאי מזרח אירופה קודם שקמו תלמודי תורה של החסידות באזור. הלימודים בבית ספר זה הם עד גיל 16 ולאחר מכן עוברים התלמידים ללמוד בישיבה גדולה, לאחר שרכשו מטען מסוים של כישורים לו יזדקקו בעת שיבקשו להיכנס למעגל העבודה. כלומר, בתוך החברה החסידית יש הורים המבקשים להעניק לילדיהם את הבסיס להישגים כלכליים במשך חייהם ויש מערכת שמספקת להם

את האפשרות הזו. כלומר, לא כל החרדים באזור סטמפורד-היל נוהגים באותה מתכונת של חינוך ילדיהם, וגם זה לקח חשוב להביא מלונדון לירושלים או לבני ברק.

המסלול השלישי הוא של יוצאי גרמניה. לקבוצה זו בית ספר יסודי בלבד באזור – בית ספר 'אביגדור'. הוא הוקם על ידי יוצאי גרמניה לפני עשרות שנים ובשעתו שירת אף את המשפחות שהגיעו ממזרח אירופה, עד אשר הקימו מוסדות חינוך משלהם. תלמידיו של בית ספר זה לומדים גם לימודי חול, ובעיקר במתמטיקה ואנגלית (OFSTED, 1999). כיום משרת בית ספר יסודי זה את צאצאיהם של יוצאי גרמניה באזור וכן משפחות של בעלי תשובה המתגוררות מחוץ לאזור. מי שרוצה להמשיך ללמוד במסגרת המשלבת לימודי קודש עם לימודי חול ברמה יכול לעשות זאת רק מחוץ לאזור סטמפורד-היל. כמה בתי ספר על-יסודיים משרתים את האוכלוסייה החרדית בפרברים הצפוניים-מערביים, בגולדרס-גרין ושכונותיה, אך רק מעטים מהנערים המתגוררים באזור סטמפורד-היל מגיעים ללמוד בבתי ספר אלה. הורים שהיו מעוניינים בכך עשו את המעשה המתבקש ועברו לגור בפרברים הצפוניים-מערביים.

בין בתי ספר אלה בולטים שלושה: 'חשמונאים' (Hasmonean), 'מנורה' ו'פרדס'. כל אחד מהם פונה לאוכלוסייה אחרת, על פי העדפותיה ושייכות התרבותי. בקצה החסידי-המסורתי-השמרני נמצא בית הספר 'פרדס'. הוא מיועד בעיקר לאוכלוסייה החסידית שהשתקעה בעשרות השנים האחרונות בשכונות אלה. הוא מלמד על פי השילוב המקובל של לימודי קודש ולימודי חול, אם כי אין שמים בו דגש על לימודי חול, לעומת שני בתי הספר האחרים. הלימודים בבית ספר זה מתקיימים עד גיל 16 ולאחר מכן יוצאים התלמידים ללמוד בישיבות בבריטניה או בישראל.

בית הספר הוותיק 'מנורה' מיועד בעיקר לאוכלוסייה 'הייקית' הקטנה של האזור. הגישה הדתית בו מחמירה וגם כאן מסתיימים הלימודים בגיל 16 ומשם ממשיכים לישיבה, אולם בבית ספר זה מקפידים על רמה גבוהה של לימודים כלליים ברוח המסורת של יוצאי גרמניה.

בית ספר 'חשמונאים' הוא הגדול ביותר בפרברים הצפוניים-מערביים והוקם בשעתו על ידי מנהיג היהדות יוצאת גרמניה הרב סולומון שיינפלד. לומדים בו יותר מאלף תלמידים עד גיל 18. בית הספר ידוע בבריטניה בהישגים הגבוהים של תלמידיו. הוא מיועד בעיקר לאוכלוסייה הדתית של גולדרס-גרין ושכונותיה אך מגיעים אליו גם תלמידים משכונות אחרות בלונדון. לומדים בו ילדים ממשפחות חרדיות אך גם תלמידים ממשפחות שאינן שומרות שבת ומעוניינות בשילוב של לימודי קודש עם לימודי חול ברמה גבוהה. בוגרי בית ספר זה נוהגים ללמוד באוניברסיטאות, אם כי במקרים רבים הדבר נעשה לאחר לימוד בישיבה, לרבות בישיבה בישראל. בית ספר זה משמש את אותו חלק קטן

באוכלוסייה החרדית המעוניין להעניק לילדים חינוך המשלב לימודי קודש ולימודי חול ברמה גבוהה, עד גיל 18.

הקושי העיקרי בתחום הכישורים הבסיסיים בקרב האוכלוסייה החרדית הוא בקרב הלומדים לימודי קודש בלבד, בעוד הגברים בני גילם, חרדים ואחרים, רוכשים ידע וכישורים במכללות ובאוניברסיטאות. וכך הגברים החרדים נמצאים בכעין 'מלכודת', ובצר להם מנסים את מזלם בכל תעסוקה מצויה שאינה דורשת ידע וכישורים אך גם השכר בה הוא נמוך. המונח 'מלכודת' אינו הגדרה שלי. שמעתי אותו בשיחות עם גברים חרדים, במיוחד באזור ניו-יורק, שם ביקש ממני אחד הדוברים במפגש קבוצתי לעזור לו ולחבריו להשמיע את צעקת מצוקתם ולומר לרבנים "שיעשו משהו". תחושה דומה עלתה גם בדבריו של צעיר חרדי בן 17, תושב מונסי שבקרבת ניו-יורק שהגיע לסטמפורד-היל לחתונה משפחתית: "לא לימדו אותנו מספיק כדי שנוכל לבחור מסלול של לימודים מקצועיים או אקדמיים. אנחנו במלכודת ומדברים על זה הרבה בצ'ט באינטרנט".

הסתגרות בכלכלה החרדית המקומית

הסיבה השנייה לשכיחותה של רמת הכנסה נמוכה בקרב האוכלוסייה החרדית בסטמפורד-הול היא הימנעות החרדים מלחפש עבודה מחוץ לקהילה, עקב החשש מפני התמודדות עם זרים, עם עוינות או פיתוי, אלא אם מדובר בעבודה בסיסי של לונדון אצל מעסיק חרדי. על כן, רבים נשארים במסגרת המוגנת של הכלכלה החרדית, אך בכך פגעים בסיכוייהם להרוויח שר גבוה יותר. הביקוש הרב, מול ההיצע הדל של מקומות תעסוקה בכלכלה החרדית המקומית, משמר את רמת ההכנסה הנמוכה בקהילה זו.

גם אופיים של העיסוקים המצויים בכלכלה החרדית המקומית אינו מבטיח הכנסה סבירה למי שמתחילים את דרכם בפרנסה. זבנים, נהגים, מחסנאים, סוכני מכירות – הם בעלי שכר נמוך למדי. גם ההוראה במוסדות החינוך החרדי אינה מצטיינת כלל וכלל ברמת שכר המכבדת את בעליה. כך גם תעסוקה במוסדות הדתיים והקהילתיים של האוכלוסייה החרדית.

היעדר הכנסות בשנות הלימוד בכולל

סיבה שלישית לרמת הכנסה נמוכה בקרב אוכלוסייה החרדית באזור סטמפורד-היל טמונה כמובן בנוהג שהתרחב והתעמק בעשורים האחרונים, המעודד גברים צעירים ללמוד תורה באופן מלא במשך כמה שנים, גם אחרי הקמת משפחה והולדת ילדים. לימודים תורניים מלאים לאורך זמן, שהיה בשעתם נחלתם של מצטיינים ומסורים במיוחד הפך למנהג גורף, למרות ההכנסה הנמוכה. אמנם, מדינת הרווחה הבריטית מסייעת לא מעט להתגבר על המחסור, באמצעות תמיכת הכנסה, קצבאות ילדים וסיוע כספי בשכר דירה, אך אין אלה מאפשרים להוציא את משק הבית ממעגל המצוקה. במצב זה, אי אפשר לחסוך למען הוצאות עתידיות למען חינוך הילדים.

יכולת השתכרות מוגבלת של נשים חרדיות

סיבה רביעית לרמת ההכנסה הנמוכה השוררת בחברה החרדית נעוצה בהיעדר היכולת של נשים חרדיות רבות לסייע בפרנסת המשפחה על מנת לאפשר לבעל ללמוד. רבות נאמר ונכתב על תפקידה החשוב של אשת החיל החרדית כמשענת לקיומה הכלכלי של משפחתה. אולם המציאות מעמידה בפניה מגבלות קשות למילוי המשימה. המגבלה העיקרית היא היותה מטופלת בילדים רבים. בתחילת חיי הנישואים האישה עובדת כמורה, כפקידה או כזבנית, אומנם תעסוקות דלות הכנסה, אבל מפרנסות. לצאת אל שוק העבודה מחוץ לכלכלה המקומית, על מנת לשפר הכנסה, קשה לאישה החרדית מבחינה תרבותית עוד יותר מאשר לבן זוגה. אחר כך נולדים הילדים ומהר מאוד הטיפול בהם ממלא את כל זמנה. יש נשים שבוחרות במכוון במקצוע ההוראה המאפשר יתר גמישות מבחינת לוח הזמנים היומי והשנתי, ומפנה יותר זמן לנשיאה בעול של ניהול משק הבית והטיפול בילדים. התעסוקה בהוראה בדרך כלל קרובה לבית והדבר מאפשר לאישה נגישות נוחה בין הבית למקום העבודה, שהיא כה חשובה במצב זה של כפל תפקידים. אולם אם ריבוי הילדים, האישה החרדית מצמצמת את היקף משרתה, והכנסתה – הנמוכה ממילא, פוחת עוד יותר.

הוויתור של הנשים על תעסוקה מלאה עולה מבנתוני הסקר של הקהילה החרדית בברוטון-פארק שבמנצ'סטר-רבותי. בעוד 49 אחוזים מן הגברים הנשואים מדווחים על תעסוקה מלאה רק 12 אחוזים מן הנשים עשו זאת (Holman & Holman, 2003: Table 4.13). התיקון נעשה באמצעות תעסוקה חלקית. הסקר מלמד כי 9 אחוזים מן הגברים מועסקים במשרה חלקית, לעומת 35 אחוזים מהנשים (שם). על השאלה אם קיבלו משכורת בשבוע

האחרון ענו בחיוב 66 אחוזים מן הגברים לעומת 39 אחוזים מן הנשים (שם). בחישוב גס, בהנחה שכולם מקבלים אותו שכר וכי משרה חלקית שווה בערכה הכספי למחצית של משרה מלאה, ניתן להגיע לכך שהשכר אשר הביאו הביתה הגברים בברוטון-פארק בשנת 2002 היה גדול פי 1.8 מזה שהביאו הנשים. אם נוסיף לכך כי רוב הנשים החרדיות משתכרות פחות מרוב הגברים נגיע ליחס שהוא פי שניים ויותר. ניתן לשער כי המצב בברוטון-פארק אינו שונה באופן ניכר מסטמפורד-היל, וכך גם בקהילות חרדיות רבות. לכן, כל עוד לא ישתנה המצב הדמוגרפי של חברה זו האם החרדית תמשיך להיות אשת חיל בעיקר בביתה ועל הגברים החרדים תישאר האחריות לפרנס את משפחתם.

9 צמיחה קלושה של הכשרה לפרנסה

בפרקים הקודמים נאמר בהקשרים שונים כי על מנת שהמעבר ההדרגתי מלימודים מלאים לפרנסה מלאה המכבדת את בעליה בכסף ובמעמד של 'בעל-בית' יתרחש בהצלחה על הגברים החרדים לרכוש ידע וכישורים מקצועיים. בארצות הברית ובישראל היו בחברה החרדית מי שהפנימו את המסר הזה לפני כמה שנים והחלו לפעול באמצעות הקמת מערך הכשרה מקצועית ולימודים אקדמיים המספקים את הידע והכישורים הדרושים במקצועות ובתעסוקות שיוכלו לפרנס משפחה רבת נפשות.

באזור העיר ניו-יורק, הריכוז החרדי הגדול ביותר בארצות-הברית, פועלים כמה מוסדות המיועדים לבחורי ישיבה ולאברכים המעניקים, הכשרה פורמלית בתחומים מבוקשים, מהנהלת חשבונות ותכנות מחשבים ועד מקצועות אקדמיים מובהקים (גונן, 2000). אחד הגורמים החשובים הפועלים בתחום זה היא רשת 'טורו' (Touro), אשר הקימה בברוקלין שלוחה של טורו קולג' ומוסד להכשרה מקצועית שאינו מקנה תואר אקדמי מלא ושמו 'מכון לפרנסה'. כאמור, בנושא זה קיימים הבדלים מובהקים בין חסידים לחרדים-ליטאים ויוצאי גרמניה. אלה האחרונים מבקשים לעצמם את הדרך הארוכה לפרנסה ומוכנים להשקיע מספר שנים בלימודים אקדמיים על מנת להגיע לרמת כישורים מקצועיים המאפשרים פרנסה מכובדת, והם אלה שמלאים את אולמות ההרצאות בטורו קולג'. לחסידים נפתח פתח אל הדרך המקוצרת בה הם מסתפקים בהכשרה שתאפשר להם למהר ולהשתכר ולא כל כך חשובים להם המטען ההשכלתי והסטטוס החברתי בדמות תואר אקדמי או דיפלומה אחרת כפי שהם חשובים לחרדים-ליטאים וייקים. החסידים אינם מחפשים תואר או תעודה אלא רישיון לפרנסה. אותם משרת ה'מכון לפרנסה'.

גם בישראל חלה התקדמות בתחום זה והוקמו כמה מוסדות שזו תכליתם, ובהסכמת רבנים (לופו, 2004א). כמו באזור ניו-יורק, הקווים המדריכים התפתחות זו הם מהירות והיבדלות. לגברים החרדים אצה הדרך. הם הקימו משפחה וחייבים מיד לפרנסה. אין להם זמן ללמוד לפי לוח הזמנים הנינוח של המוסדות הרגילים. הם מחפשים את קפיצת

הדרך. אלה שמוכנים ללמוד בצורה מסודרת מחפשים מסגרות המתאימות לתרבות החרדית, בעיקר מבחינת ההפרדה בין נשים לגברים. יש גם מגבלות על תכנים מסוימים ועל צניעות הלבוש והדיבור. גם כאן, בוגרי הישיבות הליטאיות הם המובילים במסגרות הלימודיות בעלות אופי אקדמי, אם כי אין הם הבאים מן הליבה החרדית אלא משוליה וזאת בשל אי רצון או אי יכולת ללמוד גמרא (חקק, 2004). גם לתלמידים החרדים בישראל, המצטרפים אל ההכשרה המקצועית, חסר הבסיס הדרוש במתמטיקה, באנגלית ובמדעים, כמו בקרב החסידים באזור ניו-יורק, משום לאין מלמדים מקצועות אלה במוסדות החינוך שלהם. לא כך במערכת החינוך החרדית-ליטאית אשר בחלק ממוסדותיה מקובל המודל של בית הספר התיכון הישיבתי. אך לא רק עם הפערים הלימודיים חייבים 'הסטודנטים' החרדים החדשים להתמודד אלא גם עם הפערים בין המודל התרבותי החרדי, שאינו תחרותי והישגי לבין המודל התרבותי המודרני המקובל במסגרות האקדמיות, וכן עם הפערים בהתנהגות הגוף בין שני המודלים (חקק, 2004).

התפתחות איטית ומצומצמת

מסתבר כי בלונדון לא אצה הדרך לחברה החרדית בנושא ההכשרה המקצועית והאקדמית של אברכים לקראת פרנסה. שלא כמו בניו-יורק ובישראל, לא הוקמו עדיין בלונדון מוסדות הכשרה מקצועית. בשנת 2001 נכשל ניסיון של רשת 'טורו' לפתוח תכנית לימודים לתואר ראשון במינהל עסקים.

במקביל ניסו פעילים חרדים לבחון רעיון דומה של שילוב עם מוסד אקדמי מקומי כדי שיקיים מסגרת חרדית נפרדת. מודל זה, הקיים בישראל, מוכר לפעילים בלונדון, אולם עד כתיבת דברים אלה לא חלה התפתחות של ממש בנושא זה.

נכשל גם ניסיון דומה שנועד לאפשר לימודים אקדמיים לנשים חרדיות, כדי שיוכלו ללמד בבתי ספר חרדיים לבנות שיעברו לבסיס של מוסדות הנתמכים על ידי המדינה, עם שילוב של תכנית לימודי החובה (National Curriculum). אף שהמנהיגות הרבנית גילתה נכונות, קמה להצעה התנגדות עזה שנבעה כנראה מכמה סיבות. היו שטענו כי התכנים של הלימודים האוניברסיטאיים אינם עולים בקנה אחד עם ההשקפה החרדית. היו שהתנגדו לכך שנשים חרדיות צעירות ירכשו השכלה גבוהה אשר 'עלולה' להסיט אותן מתפקידן המסורתי בחברה החרדית. היו גם מי שחששו לתחרות שתפגע במוסדות הלא-אקדמיים של הכשרת מורות הפועלים במגזר החרדי בלונדון זה זמן רב.

נראה כי יידרש זמן די רב על מנת לבחון אם הקהילה החרדית היא אכן שמרנית, כפי שנאמר לא פעם גם בקרב הקהילה עצמה, או שלמרות 'הגמגום' בנושא ההכשרה האקדמית תצטרף הקהילה אל המסלול בו החברה החרדית מתקדמת בשנים האחרונות בישראל ובארצות הברית.

בשנים האחרונות נפתחו באזור סטמפורד-היל קורסים ללימוד כישוריים בסיסיים, בעיקר בתחומי האוריינות של מחשבים וחשבונאות. ראשונים שעשו זאת היו שני בתי ספר תיכוניים גדולים לבנות, שפתחו קורסים לנשים, וניסו לפתוח את שעריהם, במתכונת מיוחדת, גם לגברים. אולם ההצלחה בקרב הגברים מעטה בשל הדימוי של הקורסים כהכנת נשים למזכירות במשרד המודרני. הקשתה גם העובדה שהקורסים נערכו בין כתליו של מוסד לבנות, בעת נוכחותן שם. גם העובדה שבית הספר מנוהל על ידי חסידות חב"ד הרתיעה אנשים. לאור כל זאת הועתק מקום הלימודים לאכסניה אחרת.

במגזר הפרטי החרדי יש מדי פעם בפעם ניסיונות של יזמים להקים מסגרת להכשרת חרדים לעבודה באמצעות מחשבים אולם גם אלה לא הבשילו לפעילות מתמשכת.

גם היוזמה שנקטה 'אגודת ישראל' להקים שירות של ייעוץ והשמה בתעסוקה בסטמפורד-היל לא הצליחה. נראה שהגברים החרדים מעדיפים את המידע הזורם בצינורות הבלתי פורמליים ומסתייעים בקשרי משפחה על מנת למצוא לעצמם מקור פרנסה.

ראוי לציין כי שלטונות בריטניה וארצות הברית מסייעים במימון ההכשרה המקצועית של החרדים, אף כי ההיענות בלונדון כי 'הפרה רוצה להיניק יותר מאשר העגל רוצה לינוק'. בעת האחרונה, ממשלת ישראל בשיתוף הג'וינט, תומכות אף הן בהכשרה מקצועית של חרדים במסגרת המדיניות של צמצום האבטלה.

סיבות לצמיחה הקלושה

מדוע לא חלה התקדמות של ממש בתחום ההכשרה המקצועית והאקדמית לגברים חרדים בלונדון כפי שקרה באזור ניו-יורק או בירושלים ובבני-ברק? יש לכך לפחות שתי סיבות. אחת קשורה לכך שהקהילה החרדית בלונדון קטנה יחסית ומפוצלת לקבוצות תרבותיות מסוגרות. כך, למשל קורסים הנערכים בבית הספר של חב"ד אינם מקובלים על אנשי חסידויות אחרות. על כן, השוק הפוטנציאלי של מיזם בתחום ההכשרה המקצועית עלול להיות קטן מאוד.

הסבר אחר מקורו בתרבות הכללית של החברה החרדית בבריטניה. שמעתי דעות המסתכמות בניסוח הבא:

היהודים כאן הם כמו כל הבריטים, יותר שמרניים ופחות יוזמים (enterprising). הם מסתפקים במה שיש להם ואינם ששים לנסות רעיונות חדשים, ללמוד כישורים חדשים, ולהתחיל דברים חדשים.

ההשוואה עם התמורות בתחום זה בקרב החרדים בארצות-הברית עומדת מול אלה המתאמצים לקדם את התחום בלונדון ועיניהם כלות. אחת מהם אמרה לי:

בארצות-הברית הם עשר שנים לפנינו. אנחנו מתקדמים לאט. שם החברה פתוחה יותר.

החסידים באזור סטמפורד-היל, מבקשים להיכנס ישירות למעגל העבודה ואינם מעלים על דעתם כלל את האפשרות של לימודים אקדמיים. מנהלת קורסים בתחום המחשבים לאוכלוסייה החרדית בסטמפורד-היל תארה את התלמידים הגברים במלים הבאות:

האנשים האלה חכמים. הם רוצים ללמוד מהר. אין להם סבלנות. רוצים לעשות את זה מהר. כל מה שמעניין אותם זה לעשות פרנסה. הם אינם מוכנים ללמוד בצורה מסודרת. לא מעניינים אותם כישורים אקדמיים. מחפשים נסים ולכן הולכים לנדל"ן כי נכנסים לזה מהר. לא צריך לדעת הרבה.

הגברים החרדים מקווים לישועה ממקורות אחרים, גם מההשגחה העליונה. הם סומכים על החכמה החרדית, שנצרפה בלימוד גמרא, שתוליך אותם לעיסוקי פרנסה שהכנסה בצדם. הם סומכים גם על העזרה ההדדית כדברי המרואיין הבא, חסיד סאטמאר בן 25:

בעולם של הגויים אם מישהו רוצה לעבוד הוא צריך ללמוד, למשל ביהלומים. בעולם החרדי אנחנו ביחד. אם מישהו רוצה ללמוד הוא אומר את זה בבית הכנסת, ושם כבר יהיה מישהו שיודע וילמד אותו, אפילו שיתכן שהתלמיד יהיה מתחרה שלו אחר כך. הכול מהשמים!

המחקר שערכתי מעלה תשובה נוספת לשאלה מדוע לא התפתחה ההכשרה המקצועית והאקדמית של גברים חרדים באזור סטמפורד-היל. לדעתי, המנהיגות החרדית, עדיין לא הגדירה את הצורך בהקמת מוסדות בתחום זה כנושא בעדיפות עליונה, כפי שעשתה בהצלחה בתחום השיכון הציבורי החרדי.

ולסיכום היסטורי של סוגיית ההכשרה המקצועית והאקדמית כדאי להדגיש את הדברים הבאים. השתקעותם של החסידים לצד חרדים מגרמניה באזור סטמפורד-היל הייתה בעבורם מנוף חשוב של סוציאליזציה בכרך המודרני. החרדים 'הייקים', שהיו מעורים באורחות החיים החברתיים ובנוהגי הממשל והארגון של הכרכים המודרניים במערב שימשו חונכים לציבור החסידים שהוטל אל סביבה חדשה, בלתי מוכרת ואולי אף עוינת, בכלל זה החברה האנגלו-יהודית הלא-חרדית. אבל החרדים ממזרח אירופה לא סיגלו

לעצמם את דרכם של החרדים 'הייקים' בכל הקשור להשתלבותם בכלכלה המודרנית, על בסיס של הכשרה מקצועית ואקדמית. ראש 'התאחדות קהילות החרדים' בשעתו, הרב סולומון שיינפלד – ממנהיגי הבולטים של היהדות החרדית בבריטניה בשנות השלושים, הארבעים והחמישים – היה בעל תואר דוקטור של אוניברסיטת קניגסברג, אותו רכש תוך כדי לימודים בישיבת סלובודקה (Kranzler, 1982). כך היו גם רבים אחרים מבין יוצאי גרמניה בלונדון. אולם החסידים לא אימצו דרך זו ונשארו בתוך ד' אמות של חברה שאינה מחשיבה הכשרה מקצועית והשכלה אקדמית וגם לא סטטוס חברתי-כלכלי המושתת עליהן. הם, כלשונו של שלהב (שלהב, 1991), הביאו איתם את העיירה לדרך. אך כך גם עשו גם קבוצות מהגרים אחרות בבואן להשתקע בכרכי המערב (Gans, 1962).

סיכום

לקראת חברת לומדים ומתפרנסים בלונדון

סיכום המחקר מחייב להקדים סקירה תמציתית של גידולו של מרכיב הלומדים בקרב החברה החרדית שלאחר מלחמת העולם השנייה. בשנים הראשונות שלאחר המלחמה התמקד המאמץ בשיקום עולם הישיבות שחרב. החברה החרדית, שהדבר בער בעצמותיה, הצליחה במשימה חרף השפעתו של עולם מודרני, אשר סחף אליו לא מכבר רבים מבניה, ויכלה גם למודרניות המערבית וגם לזו הציונית. אולי יותר מכל מרכיב אחר באוכלוסייה היהודית באירופה, ידעה חברה זו, כעוף החול, לקום לתחייה ולחדש את חיותה ביתר שאת. ייתכן כי מבחינה זו ראויה החברה החרדית לציון לשבח היסטורי. בעידן הנוכחי אין הרבה חברות תרבות שהצליחו לשקם את עצמן ואף לשגשג.

בתחילה היו רק מעטים מן הגברים החרדים אברכים בלימודים מלאים בכוללים. אולם, במהלך השנים עלה מספרם בהדרגה. בישראל הגיע מספר האברכים לממדים עצומים (מנחם פרידמן הגדיר את החברה החרדית כ'חברת לומדים' (1991)) בשל סירובם לשרת בצבא ובגלל השפעתה הפוליטית של ההנהגה החרדית על הממשלה. אלא שאליה וקוץ בה. פרידמן ואחרים גורסים כי הצלחה זו טומנת בחובה סכנת קריסה כלכלית בשל אי היכולת להמשיך ולקיים מרכיב כה עצום, הגדל והולך עם הזמן, של אברכים שאינם מתפרנסים ואת משפחותיהם.

האזהרה שהשמיע פרידמן כוונה אל החברה החרדית בישראל אך נראה כי היא נכונה גם לתפוצה החרדית. משנות השבעים גדל מספר האברכים בקהילות החרדיות במערב. העלייה הכללית ברמת ההכנסה והיווצרות של מעמד נרחב של 'בעלי-בתים' בארצות המערב, אליהן היגר רוב האוכלוסייה החרדית בשנים שלאחר מלחמת העולם השנייה, פתחו פתח רחב לגידול במספר האברכים בקרב הגברים החרדים הצעירים. תפקיד חשוב בתהליך זה היה גם להתפתחות במדינת הרווחה הבריטית משנות השישים. התפתחות זו,

בעיקר בתחום קצבאות ילדים וסיוע בשכר דירה היו לבסיס תמיכה חשוב לחברה החרדית בכלל ולאברכים בפרט. מחקר זה בא לתהות על קנקנה של 'חברת הלומדים' החרדית בארצות המערב. האומנם היא ראויה להגדרה זו? האם ממדיו של מרכיב האברכים במערב הגיעו לממדים של מרכיב זה בחברה החרדית בישראל? ואם לא, מה הם ההבדלים בין החברה החרדית במערב לחברה החרדית בישראל? האם ניתן להפיק לקחים מן הנתים בו הולכות קהילות חרדיות מחוץ לישראל כשהן ניצבות מול השאלה: האם אפשר להמשיך באותה דרך? בשאלות אלה מנסה המחקר הנוכחי לגעת ולהשיב.

על פי המחקר שערכתי בלונדון, המצטרף למחקר קודם שערכתי באזור העיר ניו-יורק, ובעזרתם של סקרים ונתונים אחרים, ניתן לסכם כי בשנים האחרונות מסתמנים קשיים בהמשך המומנטום של צמיחת מרכיב הלומדים בחברה החרדית. בעת האחרונה התעוררו קשיים כלכליים שגררו אחריהם גם איום על המשך הנדיבות של מדינת הרווחה. כמו כן התגברה תרבות הצריכה בקרב הציבור החרדי. החברה החרדית מחוץ לישראל מתאימה עצמה לתמורות מבית ומחוץ ואף קשובה לרחשי הלב של היחידים שבקרבה. התמונה הכללית המתקבלת מן הנתונים הזמינים לגבי הקהילה החרדית השוכנת באזור סטמפורד-היל בלונדון וכן לגבי כמה קהילות חרדיות אחרות מחוץ לישראל היא זו של חברה המחפשת ומוצאת לה איזונים מציאותיים בין לימוד תורה לפרנסה בהתאם לנסיבות הכלכליות והחברתיות המשתנות. כשרווח לחברה זו היא הרחיבה את מרכיב הלומדים המלאים, וכך עשתה עד לאחרונה. בצר לה היא מצמצמת, ונראה כי בכך היא עסוקה עתה.

המחקר הנוכחי מציג כי בארצות המערב אין מתקיימת 'חברת לומדים', כפי שמקובל להגדיר את החברה החרדית בישראל, אלא 'חברת לומדים ומתפרנסים', ואפילו בחלק השמרני ביותר של האוכלוסייה החרדית, כדוגמת האזור החסידי של סטמפורד-היל. בחברה חרדית שמרנית זו, התואמת במידה רבה את אופייה של החברה החרדית בישראל מבחינת ההקפדה האדוקה על חיי הדת והתרבות החרדית, רק חלק קטן – כחמישית – מן הגברים החרדים הנשואים מקדישים עצמם כאברכים ללימודים תורניים במסגרת של כולל. כשני שלישים מהגברים החרדים עסוקים, בדרכים שונות, בפרנסה. גם בקרב האברכים עצמם קיימת מידה מסוימת של מעורבות בפרנסה, אם חלקית ואם מזדמנת. לעומת זאת, בישראל אומדן הגברים החרדים שאינם עובדים לפרנסתם היה כשני שלישים בראשית שנות התשעים (Berman & Klinov, 1997). האתגר הניצב בפני החוקרים הוא לבחון אם החברה החרדית בישראל מתקדמת אף היא בכיוון זה. האתגר העומד בפניהם של קובעי המדיניות הוא לאפשר את תהליך זה.

מאפייני חברת הלומדים והמתפרנסים בלונדון

מכסת שנות לימוד תורני מלא לפי רמת ההכנסה

נראה כי הכלי באמצעותו מוצאת החברה החרדית מחוץ לישראל את האיזון הדינמי בין לימוד מלא לפרנסה היא מכסת השנים הנקבעת באופן אינדיבידואלי ללימוד מלא בכולל. גברים חרדים נשואים מחוץ לישראל קובעים לעצמם מכסה אישית של שנות לימוד תורני מלא כאברכים, מעבר ללימודים בשיבה כבחורים. לאחר שהגיעו להחלטה כי הגיעו למילוי המכסה הם פונים באופנים שונים אל מעגל הפרנסה. המכסה אינה קבועה אחידה. אין לגביה כללים רשמיים ואין הסכמה של רבנים בנוגע אליה, אלא בשתיקה. נראה כי הרשות נתונה בידי כל אחד מן האברכים לקבוע לעצמם את גודל המכסה, אם כי יש בעניין זה לא מעט לחצים ומנהגים חברתיים. בדרך כלל לא נקבע גודל מכסה זו מראש ויוצאים לדרך הלימוד המלא מתוך הנחה כי הלימודים יימשכו "כל זמן שאפשר, כל זמן שזה יסתדר", כדברי האברכים שעמם שוחחתי. הפסקת הלימודים נעשית על פי התנאים השוררים מעת לעת, הן מבחינת נכונותם ויכולתם של האברכים להמשיך ללמוד והן מבחינת המצב הכלכלי במשפחתם.

מי שיכול להרשות לעצמו ואף עומד באתגר הלימודים ממשיך בכך שנים רבות. מי שמתקשה או שאינו יכול להרשות לעצמו מבחינה כלכלית יוצא לחפש עבודה. היכולת להתמיד בלימודים תורניים אינה דבר מובן מאליו ובשיחותיי עלה מדי פעם הקושי לעמוד במשימה אפילו אם קיימים התנאים הכלכליים לכך. העיד על כך חסיד המשמש זבן בחנות ירקות: "אני לא מאלה שששים לשבת וללמוד. אפילו היה לי כסף אני לא חושב שהייתי ממשיך ללמוד זמן רב. אולי עוד קצת" היו לו על כן שתי סיבות להקדים ולצאת, אי היכולת ללמוד בהתלהבות ואי היכולת לקיים את המשפחה ללא תמיכה מן ההורים.

היכולת הכלכלית להמשיך וללמוד בכולל תלויה בראש ובראשונה ברמת התמיכה המשפחתית והמוסדית, הן מתוך החברה החרדית והן ממדינת הרווחה. מכאן שקיימים הבדלים בגודל המכסה בין קבוצות ההכנסה. מי שהוריו ומחמיו יכולים לתמוך בו ובמשפחתו יכול לקבוע לעצמו תקופה ארוכה יותר של שנות לימוד מלא בהשוואה לזה שהתמיכה המשפחתית שלו מצומצמת. קשר זה בין הכנסה לבין לימודים תורניים מלאים מזכיר את הקשר הוותיק בין הגביר לבין חתנו התלמיד-חכם שהתקיים בעבר בחברה החרדית, כאשר לימוד מלא היה חלקם של מעטים.

חלק חשוב של התמיכה הכלכלית בלימודים המלאים מקורו במערכות של מדינת הרווחה. גברים חרדים יכלו 'להרשות לעצמם' להאריך את זמן הלימוד מלא בכולל על

בסיס תמיכה זו בקיום כלכלי מינימלי של משפחתם כל עוד תמיכה זו הייתה מובטחת ברמה סבירה. אולם בעת האחרונה מתגלים בקיעים בתמיכתה של מדיניות הרווחה והדבר נותן את אותותיו ביכולתם של אברכים להאריך בלימודים בכולל.

עם זאת, נראה כי למרות צמצום של מקורות התמיכה, גברים חרדים רבים אשר זה עתה נישאו ימשיכו לקיים את הנוהג של לימוד בכולל כאברכים, ולו לזמן קצר. הנורמה של לימודים תורניים מלאים מושרשת בחברה החרדית. מה שעומד על הפרק אינו המשך הקיום של נורמה זו אלא משך הזמן של מכסת הלימודים המלאים. כאן מצוי המרווח הדינמי עליו נעה החברה החרדית בחו"ל בהתאם לנסיבות. היא יכולה לנוע בשני הכוונים, אם כי לא בגמישות יתרה. בישראל, בשל התנאים המיוחדים גמישות זה עדיין צריכה לעמוד במבחן המציאות. נראה כי בשולי החברה החרדית בישראל גמישות זו מתקיימת. שם אכן מתרחשים האיזונים החדשים בין לימודים לפרנסה. אין לדעת אם גם בליבה הגדולה של חברה זו יתפתח מרווח דינמי מעין זה או שהחומות של הכוללים יישארו בצורות, אפילו אם תוסר 'אימת' השירות הצבאי.

מכסת שונות לחסידים ולחרדים ליטאים ויוצאי גרמניה

הבדלים של ממש באורך הזמן של מכסת הלימודים שמקבלים עליהם גברים חרדים בלונדון קיימים גם בשל הבדלים תרבותיים פנימיים. בקרב החסידים זמן הלימוד המלא בדרך כלל קצר יותר מאשר אצל החרדים-הליטאים והייקים. החסידים מסתפקים בשנה עד שלוש שנים של לימודים תורניים כאברכים בכולל. לעומתם, החרדים-הליטאים והייקים מקבלים על עצמם מכסה של שלוש עד חמש שנים וגם יותר. פער שנים זה מעוגן בהבדל בין שתי קבוצות חרדיות אלה באשר לחשיבותם הדתית והחברתית של לימודים תורניים מלאים. כתוצאה מכך החסידים מקדימים לצאת למעגל הפרנסה. עובדה זו משפיעה על רמת המעורבות הגבוהה בשוק העבודה שנצפתה בקהילות החסידיות בעיקרן של סטמפורד-היל בלונדון ושל אוטרמונט במונטריאול. הרצון להימנע משירות צבאי משהה את הימצאותם של חסידים במעמד הפורמלי של 'תורתו אומנותו' במשך זמן רב מן המקובל בקרב חברתם החסידית מחוץ לישראל. אפשר לשער כי אם יהיו שינויים בכללי חובת השירות הצבאי בישראל, כפי שלמשל מבקש 'חוק טל' לעשות, חסידים ימהרו לצאת ממעמד של אברכים ולעבור למעמד של מפרנסים, יותר מאשר חרדים-ליטאים.

גם במחקרי באזור העיר ניו-יורק וגם במחקרי בסטמפורד-היל עלו עדויות על הבדלים בתוך האוכלוסייה החסידית באשר למכסת שנות הלימוד בכולל. נאמר כי בחסידות סאטמאר מקצרים את תקופת הלימודים שלאחר הנישואים לשנה עד שנתיים ויש

שמקצרים עוד יותר. יש הבדלים גם בין אנשי אותה חסידות "באמריקה או באנגליה". הסבר לכך ניתן על ידי אחד המרואיינים, חסיד סאטמאר שבא מניו-יורק להתחתן עם תושבת לונדון (ושוב חוזרים לקשר שבין מדינת הרווחה וממדיה של חברת הלומדים):

באמריקה הסאטמאר פונים מהר יותר לעבודה. כאן יש פחות לחץ לצאת לעבודה אחרי הנשואים. יש יותר תמיכה של הממשלה: עוזרים בתשלום שכר דירה ונותנים תמיכה בהכנסה. התמיכה הממשלתית מאפשרת ללמוד יותר שנים.

צעיר אחר, שלמד בכולל במשך שנה לאחר החתונה ולאחר מכן החל לחפש פרנסה ועובד כיום כפקיד בחברה המייצרת רהיטי מטבח הציע הסבר הבא מתוך החסידות:

הרבי (האדמו"ר) של הסאטמאר אמר לצעירים: תתחתן, שב שנה בכולל ואחר כך צא לעבודה אם אתה לא בטוח שאתה מיועד לחיי תורה. אני לא האיש הכי גדול בלימודים. הייתי אולי רוצה להיות תלמיד-חכם אבל יש לי יותר מדי יצר הרע והרבי של סאטמאר אמר שרק מי שבטוח במאה אחוזים שהוא רוצה ויכול להיות תלמיד-חכם שיעשה זאת.

החרדים הספרדיים הם בגדר חידה בעינינו זה. מצד אחד יש ביהדות המזרחית מסורת של שילוב פרנסה ולימודים, כולל שילוב של לימודי קודש עם לימודי חול, אולם מצד אחר הם הושפעו במידה ניכרת בעשורים האחרונים ממסורת הישיבות הליטאיות (לופו 2004, '2005א').

לסיכום נושא המכסה כדאי להדגיש כי יש יוצאים מן הכלל. כאלה המקצצים במכסה עד מינימום של חצי שנה, רק כדי לקיים את המנהג באופן סמלי. אחרים מאריכים עד בלי די.

איזון בין לימודים תורניים מלאים לפרנסה

מחקר זה מציע אפיון של טיפוסים של גברים חרדים על פי האיזונים השונים שהם מקיימים בין לימודים תורניים מלאים בכולל לבין עיסוק בפרנסת משפחתם, תוך המשך מעורבותם בעולמה של תורה. אפיון זה נועד להבהיר ולהדגיש את הדינמיות של החברה החרדית באזור המחקר בלונדון, תכונה חשובה מאוד להבנת התהליכים העוברים על חברה זו בעת האחרונה ומשמשת גם אבן בוחן להעריך מה עשוי להתרחש בחברה החרדית בישראל, אשר מתקשה להוציא את הדינמיות הזו מן הכוח אל הפועל.

בקצה אחד של האפיון נמצאים 'האברכים המלאים', המקדישים את כל זמנם ללימודים מלאים ואינם מעורבים במלאכת הפרנסה, לה אחראים ההורים, הרעיה, הנדבנים ומדינת הרווחה. בקצה האחר נמצאים אלה 'המתפרנסים הממעטים ללמוד'. בין שני טיפוסים אלה נמצאים שלושה טיפוסים לפי סדר עולה של פרנסה. 'האברך המתפרנס מעט',

הממלא את חובת הלימודים המלאים אך יחד עם זאת מנסה לעסוק בפרנסות מזדמנות בהפסקות ובחופשות. 'האברך החלקי' עושה צעד נוסף בכוון של פרנסה ולומד בכולל רק מחצית היום ובשעות האחרות הוא עובד במשרה חלקית על מנת להשתתף באופן משמעותי בפרנסת משפחתו. הטיפוס הבא, 'המפרנס הלומד', עושה את הצעד המכריע מבחינה ערכית ומפסיק את לימודיו בכולל. הוא נכנס ביתר שאת לעולם הפרנסה ומחפש את דרכו בין 'הבעלי-בית' של החברה החרדית. אולם טיפוס זה אינו מניח ללימודים תורניים וקובע להם עתים מזומנות.

'המפרנס הלומד' מאפיין כיום את רוב הגברים החרדים בקהילות שעליהן נערכו תצפיות ויש לגביהן נתונים. משקלם של אלה בחברה החרדית הוא הבסיס להצעה להגדירה כ'חברת לומדים ומפרנסים'. שילוב זה בין פרנסה ולמידה מעוגן במסורת של החברה החרדית. נראה כי התעוררות הרבה שחלה בקרב חברה זו בנושא הלימודים התורניים נוגעת גם בחיי הגברים שאינם במעמד של אברכים. הלימודים הממושכים מהווים כיום אחד האידאליים החשובים של החברה החרדית, המוגשם הלכה למעשה בידי רבים מן המתפרנסים בקרב חבריה. לימודים אלה מתקיימים בית המדרש, בבית המגורים ולעתים אף בפינה מתאימה במקומות הפרנסה. מאחר שהלימודים התורניים מתקיימים בדרך כלל בחברותא, פעילות זו משמשת נדבך חשוב בחיזוק הקשרים החברתיים בתוך החברה החרדית.

סוגי פרנסות של גברים חרדים

אין הרבה חדש בעולם הפרנסות של גברים חרדים. עיסוקים בענפי המסחר והשירותים בתוך הכלכלה החרדית המקומית מצד אחד והוראה במערכת החינוך החרדי מצד אחר מהווים את התחומים העיקריים בפרנסתם של גברים חרדים באזור בסטמפורד-היל. מקובל גם העיסוק בענף הנדל"ן, בין השאר בגלל המעורבות הרבה של כמה חברות חרדיות בענף זה. גם החלום לגרוף רווחים קלים בלי להיות מחויב לשעות עבודה מקובלות, וכך להתפנות ללמודים, מושך רבים לענף זה.

ברוב העיסוקים בענפים אלה רמות השכר נמוכות יחסית וכך אין ביציאה למעגל הפרנסה כדי להבטיח יציאה מוחלטת ממעגל המצוקה הכלכלית, המאפיין רבים ממשקי הבית החרדיים. לכך מצטרפת גם רמת ההכנסה הנמוכה של הנשים החרדיות העובדות, אשר בניגוד לדימוי המקובל, שיעור התעסוקה שלהן הוא נמוך יחסית בשל חזרה מלאה או חלקית לביתן, לטיפול בילדים ובמשק הבית. נראה כי הגברים החרדים הם המועסקים העיקריים בקהילות החרדיות מחוץ לישראל ועליהם חלים האתגר והחובה של פרנסת המשפחה.

השתלבות בעולם הפרנסה היא על פי רוב לפי שיוך משפחתי או כיתתי. עסקים משפחתיים הם בסיס חשוב להתחלה, למי שזכה בקשר המתאים. מוסדות של חסידות מעדיפים להעסיק את בני קבוצתם. החברה החרדית נוהגת ככל קבוצה מסורתית, גם כאשר היא מתנהלת בכרך המודרני.

חברה של הכנסה נמוכה

רמת הכנסה נמוכה המאפיינת את החברה החרדית החסידית באזור המחקר בלונדון, אם כי נראה שממדי העוני אינם כה עמוקים בשל אחוז גבוה של מפרנסים פעילים ובשל תמיכה נדיבה של מדינת הרווחה. הסיבה העיקרית לרמת ההכנסה הנמוכה היא היעדר כישורים בסיסיים להכשרה מקצועית ואקדמית שעשויה לשפר את כושר ההשתכרות. עניין זה הוא עקב אכילס של החברה החרדית החסידית בלונדון. בהעדר כישורים והכשרה הגברים החרדים נאלצים להסתפק בתעסוקה בשכר נמוך יחסית. נקודת תורפה אחרת היא אי היכולת של הנשים למלא את יעודן בחברה החרדית ולהיות עזר כנגדו, בעיקר כשהבעל לומד בכולל. בשל ילודה מוקדמת לאחר הנישואים ושיעור ילודה גבוה, משמשות רוב הנשים בתפקיד אם ועקרת בית ותורמות רק מעט להכנסות משק הבית.

רמת ההכנסות הנמוכה אינה עונה על הצרכים: הוצאות המחיה הגבוהות בלונדון; מימון אורח החיים החרדי היקר; מימון חינוך הילדים משום שהממשלה אינה מכירה במערכת החינוך החרדי.

החברה החרדית בלונדון נמצאת בקשיים כלכליים מאחר שמפרנסיה אינם מצליחים להרוויח שכר המתאים לרמת המחיה של חברה בעלת תרבות מסורתית ייחודית, באחד הכרכים הגדולים והיקרים בעולם.

ההכשרה לפרנסה: תמונת מצב

ההכנסה של רבים בקרב הגברים החרדים לא תגדל אם לא יחול שינוי בהכשרתם המקצועית או האקדמית. עד עתה אין סימנים המעידים כי הקהילה החרדית באזור סטמפורד-היל עושה רבות בכון זה, בניגוד למתרחש בעת האחרונה באזור ניו-יורק ובישראל. הסיבות לכך טמונות כנראה במידה רבה של שמרנות ובהעדר יזמות ומנהיגות המובילה שינוי. גם גודל הקהילה בהשוואה לקהילות בישראל ובאזור ניו-יורק מקשה על פיתוח מוסדות הכשרה לפרנסה בלונדון. כמו כן יש משקל רב לכך שקהילה זו מורכבת

בעיקר מחסידים, הנוטים לעבור למעגל הפרנסה מבלי לקבל הכשרה מקצועית, ונרתעים מלימודים אקדמיים.

להסבר זה יש חשיבות בכל הנוגע להערכת המשך התהליך בישראל. נראה כי החסידים, שהם מרכיב גדול בחברה החרדית בישראל, ינהגו כעמיתיהם, החסידים בלונדון. הם יחפשו לעצמם מקומות פרנסה שאינם דורשים כישורים מקצועיים ברמה גבוהה. יוצאות מן הכלל הזה הן חסידויות הנוטות להצטייד בכישורים אלה. בתי האולפנה להכשרה מקצועית לחרדים שנפתחו בעת האחרונה בישראל ימשיכו לשמש בעיקר את החרדים-הליטאים. חסידים, אשר בכל זאת יחליטו לקבל הכשרה מקצועית יעשו זאת כנראה באמצעות קורסים קצרים ומרוכזים. הם גם עשויים לעבוד בעבודות שאינן מקובלות כ'מלאכה נקייה'. 'מלאכות נקיות' והכשרה מקצועית ואקדמית מועדפות יותר על החרדים-הליטאים.

לקחים ותסריט לחברה החרדית בישראל

לדעתי, המחקר באזור סטמפורד-היל שבלונדון מלמד בעיקר כי הגברים החרדים החלו לחשב את צעדיהם אל מול האיזון בין לימודים מלאים לפרנסה בראש ובראשונה נוכח נורמה ישנה המקבלת חיזוק רב בשנים האחרונות. זו היא נורמת 'החיים הטובים' או במילים אחרות הנורמה של תרבות הצריכה, שאינה רואה בהסתפקות במועט ערך הכרחי. ייתכן שבכך טמון עיקר הכוח שיביא לתמורה בקהילה חרדית העומדת נכוחה אל מול תרבות הצריכה הגבוהה באחד הכרכים הגדולים במערב. אולם נראה כי עמוד התווך של הסתפקות במועט בחברה החרדית לא יעמוד עוד זמן רב על כנו ולא יצדיק עוד בעיני האוכלוסייה את חיי המצוקה. החברה החרדית, ברמת הקולקטיב והיחיד, תצטרך כנראה להתחשב בגורם זה יותר מכל גורם אחר כאשר היא תנסח לעצמה איזונים חדשים בין נורמת הלימודים התורנים המלאים לנורמת הפרנסה.

ואכן, הנורמה 'תורתו אומנותו' אף שהיא מהווה אידאל מועדף בחברה החרדית בלונדון ובניו-יורק ובמקומות אחרים, אינה מונעת מן הגברים לעבור בהדרגה מלימודים תורניים מלאים לחיי פרנסה המשלבים במידה ניכרת לימוד תורה. אורח החיים בכרכי המערב, המשיכה של תרבות הצריכה ואי היכולת של רבים להמשיך בלימודים תורניים מלאים ללא הגבלת זמן – אלה הביאו להתפתחות של קהילות חרדיות מחוץ לישראל שאינן מבססות את מהות חייהן על טיפוס של 'האברך המלא' בלבד ונותנות לגיטימציה לטיפוסים אחרים, שמשלבים לימוד ופרנסה. כך פותרות קהילות אלה את הדילמה של חברה, אשר מעדיפה בעשורים האחרונים לימודים תורניים מלאים, אך למען הפרנסה

ידעה לפתוח נתיבים נורמטיביים המשלבים לימוד תורה עם פרנסה בכבוד. מן הראוי שאזננם של מנהיגי החברה החרדית בישראל תהיה כרויה לאפשרות זו. בקרב האוכלוסייה החרדית בישראל מסתמנת תחילתה של תנועה בכון זה ודרושה בימים אלה יד מנהיגה, מעודדת ומסדירה הבאה מתוך הקהילה החרדית.

בעת האחרונה, רבים הסייגים בישראל כי בעקבות צמצום משאבים במערכת הרווחה מחד גיסא וחלחול ביתר שאת של נורמות של תרבות הצריכה (consumerism) אל תוך החברה החרדית, מאידך גיסא – קומץ מהמשתתפים ב'חברת הלומדים' מצטרף באופן ספונטני אל מעגל העבודה, באופן ישיר או באמצעות הכשרה מקצועית או אקדמית (לופו, 2004א'; חקק, 2004).

אחד התסריטים האפשריים בקרב החברה החרדית בישראל הוא כי חזרת הנוהג המושתת על אליטה של 'לומדים מלאים', 'תלמידי חכמים' של ממש, המשמרים את התרבות החרדית ומבטיחים את עתידה לצד המוני בית ישראל חרדים, 'בעלי-בתי' העוסקים בפרנסה, תוך כדי מעורבות אינטנסיבית בלימודים תורניים. מתוך התבוננות בניצני התהליכים בשנים האחרונות בקרב החברה החרדית בישראל ניתן לציין כי חרדים לא מעטים כבר הולכים בדרך זו, אם כי אין הדבר בא לידי ביטוי בסטטיסטיקה הרשמית. נראה כי גם הפעם יגיבו המנהיגים הרבניים בהסכמה בשתיקה. נראה כי זו המתכונת בה מתרחשים שינויים בחברה החרדית, מלמטה ולא מלמעלה, למרות הדימוי השורר של חברה המונהגת ללא סייג על ידי גדוליה ופוסקיה.

וכך, על סמך סימנים אלה ניתן לשער כי החברה החרדית בישראל מתחילה לנוע אל מצב חדש של 'חברת לומדים ומתפרנסים', כמו בחברה החרדית בצפון אמריקה ובמערב אירופה, אם כי בישראל התנאים הבסיסיים של הקהילות החרדיות שונים במידה ניכרת. כדאי לעקוב באופן מחקרי אחר הדפוסים המתפתחים בקרב החברה החרדית בישראל ולבחון מה מקומה בתהליך המעבר מחברת לומדים לחברת לומדים ומתפרנסים. הדוגמאות של חברת לומדים ומתפרנסים בקרב האוכלוסייה החרדית שבערי המערב, ובהן זו המתגוררת בלונדון, יכולות לסייע לשרטט ביתר שאת את תסריט המעבר מחברת לומדים לחברת לומדים ומתפרנסים בישראל.

מקורות

- גונן, ע' (2000). **מהישיבה לעבודה: הניסיון האמריקני ולקחים לישראל**. ירושלים: מכון פלורסהיימר למחקרי מדיניות.
- ועדת טל, (2000). **דין וחשבון, כרכים א-ב**. הוועדה לגבוש ההסדר הראוי בנושא גיוס בני ישיבות ניסן התש"ס – אפריל 2000.
- חקק, י' (2004). **בין קודש לתכל'ס: גברים חרדיים לומדים מקצוע**. ירושלים: מכון פלורסהיימר למחקרי מדיניות.
- כץ, י' (1963). **מסורת במשבר**. ירושלים: מוסד ביאליק.
- לופ, י' (2004א'). **מפנה החברה החרדית: הכשרה מקצועית ולימודים אקדמיים**. ירושלים: מכון פלורסהיימר למחקרי מדיניות.
- לופ, י' (2004ב'). **ש"ס דליטא**. תל אביב: הוצאת הקיבוץ המאוחד.
- לופ, י' (2005א'). **האם תחזיר ש"ס עטרה ליושנה?** ירושלים: מכון פלורסהיימר למחקרי מדיניות.
- פרידמן, מ' (1991). **החברה החרדית: מקורות, מגמות ותהליכים**. ירושלים: מכון ירושלים לחקר ישראל.
- שלהב, י' (1991). **עיירה בכך: גאוגרפיה של התבדלות והשלמה**. ירושלים: מכון ירושלים למחקרי מדיניות.
- שלהב, י' ומ' פרידמן (1985). **התפשטות תוך הסתגרות: האוכלוסייה החרדית בירושלים**. ירושלים: מכון ירושלים לחקר ישראל.

Alderman, G. (1998). *Modern British Jewry*. Oxford: Clarendon.

Anthias, F. (1998). *Ethnicity, Class, Gender and Migration*. Aldershot: Avebury.

Berman, E. and Klinov, R., (1997). *Human Capital Investment and Nonparticipation: Evidence from sample with infinite horizons (or Jewish Father Stops Going to Work)*. Jerusalem: The Maurice Falk Institute for Economic Research in Israel, Discussion Paper Series No. 97.05.

- Berman, E., (1998) *Sect, Subsidy and Sacrifice: An economist view of ultra-orthodox Jews*. Jerusalem: The Jerusalem Institute for Israel Studies & The Maurice Falk Institute for Economic Research in Israel.
- Bernstein, M. (1976). *Stamford Hill and the Jews before 1915*. London: MSB Publications.
- Booth, C. (1892). *Life and Labour of the People in London*. Series III, Vol. I, London: Macmillan and Co.
- Butler, T. (1997). *Gentrification and the Middle Classes*. Aldershot: Ashgate.
- Commission for Racial Equality, Great Britain, 1987. *Living in Terror: A report on racial violence and harassment in social housing*. London: Commission for Racial Equality.
- Dench, G. (1975). *Maltese in London; A case study in the erosion of ethnic consciousness*. London and Boston: Routledge and Kegan Paul.
- Department of Work and Pensions, November 2003. *Housing Benefit*. www.dwp.gov.uk/lifeevent/benefit/housing_benefit.asp
- Gans, H.J. (1962). *The Urban Villagers*. New York: The Free Press.
- Graham, D. (2004a). *Undercounting of the Jewish Population of the 2001 Census*. London: Institute Jewish Policy Research (unpublished paper).
- Graham, D. (2004b). *Map of Jewish population in Hackney in the 2001 Census*. Digital version made available to the author on request.
- Hamnett, C. and Randolph, B. (1988). *Cities, Housing and Profits: Flat break up and the decline of private renting*. London: Hutchinson.
- Harrison M. and Davis C. (2001). *Housing, Social Policy and Difference: Disability, ethnicity, gender, and housing*. Bristol: Policy Press.
- Henderson J. and Karn V. (1984). 'Race, class and the allocation of public housing in Britain', *Urban Studies* 21: 115-128.
- Heilman S. & S. M. Cohen (1989). *Cosmopolitans and Parochials: Modern orthodox Jews in America*. Chicago: University of Chicago Press.
- Holman, C. with Holman, N. (2001). *Orthodox Jewish Housing Need in Stamford Hill*. London: Agudas Israel Housing Association and De Monfort University.

- Holman, C. and Holman, N. (2002). *Torah, Worship and Acts of Loving Kindness: Base-line indicators for the Charedi Community in Stamford Hill*. Leicester: De Montfort University.
- Holman, C. and Holman, N. (2003). *The Orthodox Jewish Community in 'Broughton Park': A study*. Unpublished final report.
- Inland Revenue (2004). *Rates and Allowances – Tax Credits/Child Benefit*.
<http://www.inlandrevenue.gov.uk/rates/taxcredits.htm>
- Jacob, K. (1999). *The dynamics of local housing policy: A study of council housing renewal in the London Borough of Hackney*. Aldershot: Ashgate.
- Kosmin, B. and Grizzard, N. (1975). *Jews in an Inner London Borough (Hackney): A study of the Jewish population based upon the 1971 Census*. London: Research Unit Board of Deputies of British Jews.
- Kranzler, D.(ed.) (1982). *Solomon Schonfeld: His page in history*. New York: Judaica Press.
- Lipman, V.D. (1954). *Social History of the Jews in England 1850-1950*. London: Watts & Co.
- Lipman, V.D. (1968). 'The rise of Jewish suburbia,' *Transactions of the Jewish Historical Society of England*, Vol. XXI (1968): 78-103.
- Malpass, P. (2000). *Housing Associations and Housing Policy: A historical perspective*. Houndmills: Macmillan/ New York: St. Martin's Press.
- North London Shomer Shabos Telephone & Business Directory, 2003.
- North West Connection 5 Telephone & Business Directory 2001.
- Oakley, R. (1987). *Changing Patterns of Distribution of Cypriot settlement*. Coventry: University of Warwick, Centre for Research in Ethnic Relations (Research Paper No. 5).
- Office of National Statistics, (2003). *UK Census of Population*. DVD 07, Table S149.
- OFSTED (Office of Standards in Education), (1999). Avigdor Primary School Inspection Report, November 1999. <http://www.ofsted.gov.uk/reports/100/100272.pdf>
- OFSTED (Office of Standards in Education), (2004). Hasmonian High School Inspection Report, September 2004. www.ofsted.gov.uk/reports/101/101366.pdf

- Olsover, L. (1981). *The Jewish Communities of North-East England 1775-1980*. Gateshead: Ashley Mark.
- Shahar C., Weinfeld, M. and Schnoor R.F., (1997). *Survey of the Hassidic and Ultraorthodox Communities in Outremont and Surrounding Areas*. Outremont, Quebec: Coalition of the Outremont Hassidic Organization.
- Shilhav, Y., (1984). 'Spatial strategies of the 'Haredi' population in Jerusalem.' *Social Economic Planning Sciences*. 18: 411-418.
- Shilhav, Y., (1993). 'The emergence of ultra-Orthodox neighborhoods in Israeli urban centers', In: E. Ben-Zadok (ed.), *Local Communities and the Israeli Polity*. New York: State University of New York Press.
- Talai, V.A. (1984). *Armenians in London: The management of social boundaries*. Manchester and New York: Manchester University Press.
- Waterman, S. (1989). *Jews in an Outer London Borough, Barnet*. London: Queen Mary College, Department of Geography (Research Paper No. 1).
- Waterman, S. and Kosmin, B. (1988). 'Residential patterns and processes: a study of Jews in three London boroughs.' *Transactions of the Institute of British Geographers* N.S. 13: 79-95.
- Valins O., (2003). 'Stubborn identities and the construction of socio-spatial boundaries: Ultra-Orthodox Jews living in contemporary Britain.' *Transactions of the Institute of British Geographers* 28 (2): 158-175.
- Valins, O., Kosmin, B., and Goldberg, J. (2001). *The Future of Jewish Schooling in the United Kingdom: A strategic assessment of the faith-based provision of primary and secondary school education*. London: Institute of Jewish Policy Research.